

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ТРАВЕНЬ
ЧЕРВЕНЬ

2012

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства. I	3
	Мусієнко В. П. Мистецтво тлумачення Святого Письма у перекладацьких коментарях С. Аверинцева	32
	Ажнюк Л. В. Лінгвістична експертиза: статус і методологічні презумпції	47
	Андрейчук Н. І. Інтерпретанта як людський чинник мовного семіозису	65
	Чумак В. В., Тимошук Р. П. Інформаційні технології у польській лексикографії: сучасний стан та перспективи	75
	Сюта Г. М. Фоностилстична норма в українській поетичній мові другої половини XX століття	80
	Пачаї І. Еквіваленти парних слів у східноєвразійських мовах	88
 РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ		
	Зорівчак Р. Українсько-англійський словник	94

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ І ПРІОРИТЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (на матеріалах української мови кінця XX — початку XXI ст.). І

У статті розглядаються основні тенденції номінативно-аксіологічної переорієнтації в розвитку лексико-фразеологічного складу, системи словотворчих засобів та арсеналу стилістичних засобів української мови кінця XX — початку XXI ст., яка відбувається насамперед у суспільно-політичній та суспільно-економічній тематичних сферах. Вони полягають в орієнтації, з одного боку, на нове, критичне осмислення попередньої системи соціально-політичних і морально-духовних цінностей суспільства, а з другого, — на формування нової системи суспільних цінностей: це, по-перше, актуалізація традиційних і «загальнонародських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів, по-друге, відродження і посилення мовної репрезентації національно-державних аспектів України і, по-третє, рівняння на «європейські» та «світові» цінності.

Ключові слова: «переоцінка цінностей» у мові, ключові слова в українській мові новітнього періоду, номінативно-аксіологічні тенденції в українській мові новітнього періоду.

1. Активна номінативно-аксіологічна переорієнтація в розвитку лексико-фразеологічного складу, системи словотворчих засобів та арсеналу стилістичних засобів української мови кінця XX — початку XXI ст., яка відбувається насамперед у суспільно-політичній та суспільно-економічній тематичних сферах і досить виразно перегукується за своєю «революційністю» з динамічними процесами в українській мові періоду 1917 — 1920-х років, виявляється в ґрунтовній перебудові номінативних і виражальних засобів мови з орієнтацією, з одного боку, на нове, критичне мислення попередньої системи соціально-політичних і морально-духовних цінностей суспільства (така ціннісна переорієнтація відбувається в напрямі як з плюсової на мінусову, так і, рідше, навпаки), а з другого, — на формування нової системи суспільних цінностей: це, по-перше, актуалізація традиційних і «загальнонародських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів, по-друге, відродження і посилення мовної репрезентації національно-державних аспектів України і, по-третє, рівняння на «європейські» та «світові» цінності. Усі ці тематичні напрями, так чи інакше актуалізувавшись у період «перебудови» в другій половині 80-х років як наслідок розвитку демократичних процесів у країні (певні мовні явища такого характеру, звичайно, функціонували й раніше в дискурсах, з одного боку, дисидентів-«антирадянщиків», а з другого, — українських «націоналістів»), різною мірою продовжувалися вже в добу незалежності України, посилені й урізноманітнені у зв'язку з переходом країни до нового суспільно-економічного ладу, процесами утвердження української нації та українського державотворення, боротьбою різних політичних сил за владу, відкритістю країни для глобалізаційних впливів та ін.: послідовно розвиваючись далі, набуваючи інших, несподіваних на початку

«перебудови» поворотів або ж, навпаки, дезактуалізуючись. Як самі напрями цих номінативно-аксіологічних процесів у сучасній українській мові, так і охоплення ними тих чи інших конкретних мовних одиниць і моделей мають багато спільного з аналогічними явищами цього періоду в мовах інших народів колишнього СРСР, насамперед двох інших східнослов'янських, та колишнього «соціалістичного табору»¹ (особливо це стосується явищ періоду «перебудови»: див. п. 2 і п. 3, які розвивалися значною мірою як семантичне та словотвірне калькування з російської мови, а також, хоч уже меншою мірою, інших тематичних напрямів, що безпосередньо не пов'язані з явищами українського державно-національного дискурсу).

Такі номінативно-аксіологічні процеси знаходять своє вираження в дуже широкому наборі конкретних мовних засобів — це: а) заміна одних номінативних одиниць іншими; б) активізація / пасивізація частотності вживання слів відповідних тематичних сфер (зокрема, і як дезактуалізація попередніх та актуалізація нових номінативно-аксіологічних опозицій); в) активізація словотворчої продуктивності певних моделей; г) творення або запозичення / калькування нових номінативних одиниць (як словотворення, семантичний розвиток, фразеологізація); ґ) формування нових емоційно-оцінних конотацій; д) ширші за обсягом зміни емоційної оцінності й тональності — як «антипафос», «депатетизація» (іронічні цитування та пародіювання пишномовної радянської стилістики, трансформація високих кліше попереднього періоду: уживання «іронічних» лапок, збереження у вимові й написанні слова російського «оригіналу»: несхв. *совецький*, ірон. *товариц*); е) внесення змін до правопису (у правилах уживання великої / малої букви)².

¹ Див. на матеріалі слов'янських мов — української, наприклад: *Ленець К. В., Ставицька Л. О.* Активні лексико-семантичні процеси в україномовній пресі 1987–1992 рр. // *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w Europie*. — Opole, 1993. — С. 219–229; української та російської: *Семенов О. А.* Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте. — Кировоград, 2001. — 368 с.; російської: *Шмелева Т. В.* Ключевые слова текущего момента. — Красноярск, 1993; *Дуличенко А. Д.* Русский язык конца XX столетия. — München, 1994. — X + 347 с.; *Ферм Л.* Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет). — Uppsala, 1994. — 238 с.; *Костомаров В. Г.* Языковой вкус эпохи : Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. — М., 1994. — С. 109–124, 138–155; *Zybatow L. N.* Russisch im Wandel : Die russische Sprache seit der Perestrojka. — Wiesbaden, 1995. — 350 S.; *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)* / Отв. ред. Е. А. Земская. — М., 1996. — 480 с.; *Moskovich W.* Русская политическая терминология в прошлом и настоящем // *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L.N. Zybatow. — Frankfurt am Main etc., 2000. — Tl. 1. — S. 387–397; словники нової та новоактуалізованої лексики : *Словарь перестройки* / Сост. В. И. Максимов, С. С. Волков, Ю. Л. Ермолаева и др. — СПб; Златоуст, 1992. — 253 с.; *Haudressy D.* Les mutations de la langue russe : Ces mots qui disent l'actualité (Новые слова отражают события 1991 года). — Paris, 1992. — 269 p.; Толковый словарь русского языка конца XX в. : Языковые изменения / Гл. ред. Г. Н. Складерская. — СПб, 1998. — 701 с.; Толковый словарь русского языка начала XXI века : Актуальная лексика / Под ред. Г. Н. Складерской. — М., 2007. — 1136 с.; Новые слова и значения : Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX в. : В 2 т / Отв. ред. Т. Н. Буцева. — СПб, 2009. — Т. 1. — 813 с.; словацької: *Ondrejovič S.* Jazyk totalitný a posttotalitný (na materiáli slovenskej tlače po roku 1989) // *Мова тоталітарного суспільства*. — К., 1995. — С. 76–82; чеської: *Filipek J.* Entwicklungstendenzen des heutigen tschechischen Wortschatzes in sociolinguistischer Sicht // *Aufbau, Entwicklung und Struktur des Wortschatzes in der europäischen Sprachen* / Hrsg. B. Panzer. — Frankfurt am Main, 1993. — S. 162–172; *Nová slova v češtině : Slovník neologizmů / O. Martincova* (red.). — Praha, 1998. — 356 s.; польської: *Smółkowa T.* Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej. — Kraków, 2001.

² Пор. інший, дуже промовистий (іконічний) вияв мовного номінативно-правописного реагування на зміни у формі державного устрою на початку 90-х років в офіційних назвах однієї з колишніх країн «соціалістичного табору» — від складного слова (з написанням компонентів разом, а внаслідок «дефісної війни» — дискусій після відповідної пропозиції словацької сторони — через дефіс) до номінативного словосполучення з сурядним синтаксичним зв'язком між компонентами: *Československá republika (Československo)* — *Česko-Slovenská republika (Česko-Slovensko)* — *Česká a Slovenská republika* (до 1993 р.).

В умовах виразного політико-ідеологічного структурування мовного соціуму в СРСР у період «перебудови», а особливо вже в незалежній Україні та наявності тих чи інших власних можливостей у різних соціально-політичних, ідеологічних, культурно-мовних та ін. страт суспільства для публічного вияву своїх позицій природно, що суспільно-політична сфера української мови не становить певної семантико-аксіологічної однорідності (крім, звичайно, тієї тематики, у ставленні до якої суспільство загалом єдине, — наприклад, екології). У період «перебудови» виникло таке структурування суспільства й, відповідно, мовних дискурсів, на крайніх позиціях якого перебували новий громадський рух «демократів» (умовно не поділяючи його за національними ознаками, назвімо його «загальнодемократичним») і табір «партократів», як стали тоді називати представників консервативної партійно-радянської номенклатури та бюрократичного апарату. У сучасному українському мовнокомунікативному просторі на загальному тлі його розмитой політико-ідеологічної забарвленості виділяється — за ставленням різних верств його представників, по-перше, до радянського минулого та комуністичної ідеології, по-друге, до спільної історії з Росією, по-третє, до української державності, до співвідношення українського етнічного і українського державного в основоположних орієнтирах новопосталої держави і, по-четверте, до перспектив майбутнього України (з орієнтаціями на «Європу» або на сучасну Росію) — кілька виразніших соціально-культурних дискурсів: а) український національно-державницький дискурс, який виражається в позиціях різних політичних (від «національних демократів» до «націоналістів»), громадських, культурних кіл української як політичної, так і культурно-мовної орієнтації; б) дискурс про-російської / «прорадянської» політичної орієнтації (з орієнтуванням на Росію як державу, на відновлення держави або державного союзу — певного аналога колишнього СРСР); в) загальнодемократичний дискурс соціально-культурних кіл, які тією чи іншою мірою орієнтуються на сучасний «європейський лібералізм» (у суто мовному плані він складається як з українсько-, так і з російськомовних форм реалізації); г) дискурс лівих політичних сил (у плані культурно-мовних засад він загалом прилягає до другого з поданих типів); ґ) український офіційний дискурс, який реалізується в заходах державної мовної політики, у виступах державного керівництва тощо (російськомовний дискурс кіл російської культурно-мовної орієнтації тут, природно, лишається за рамками). Два перші з названих дискурсів у реалізації своїх культурно-мовних запитів та орієнтирів можуть мати як поміркованішу, так і радикальнішу форми вияву. Офіційний дискурс, позиціонуючи себе, звичайно, як «центристський», усе ж залежно від платформи тих політичних сил, які в той чи той період перебувають при владі, у своїх культурно-мовних орієнтаціях може коливатися з креном у бік або першого, або другого з названих дискурсів.

Мовна реалізація нових соціальних цінностей суспільства або тих чи інших його верств — це, звичайно, не просто неоднозначний і непрямолінійний, а часто й суперечливий процес, який відбувається в постійній конкуренції з мовними «антицінностями». Мовний соціум у прагненні до реалізації своїх бажаних цінностей, з одного боку, відштовхується від певних ознак минулого як уже небажаних для нього, але, з другого боку, на цьому шляху наражається на нові «антицінності»: так, цінність «*перебудова*» виникла внаслідок відштовхування від антицінності *застій*, але незабаром наразилася на такі антицінності, як *гальмування*, *кризи* і, нарешті, *обвальний* (див. п. 3.2); антицінність «*партократи*» виникла як результат нищівної критики радянсько-партійного апарату

з боку «демократів», але невдовзі й «демократи» стали антицінністю не тільки для «партократів», а й для ширших верств населення країни (див. 3.3).

2. Нове (критичне) осмислення та переоцінка суспільно-політичних реалій радянської доби і комуністичної ідеології стали масово виявлятися з другої половини 80-х років як «*дерадянізація*» і «*декомунізація*» суспільно-політичного лексикону: з одного боку, як пасивізація лексики відповідних тематичних розрядів; з другого боку, як перейменування у відповідному напрямі тих чи інших реалій радянської дійсності, переосмислення найменувань тих чи інших політико-ідеологічних орієнтирів попередньої доби та зрушення в їхніх ідеологічних конотаціях.

2.1. Пасивізація певних структур суспільно-політичного лексикону виявляється як у цілком об'єктивних і закономірних процесах відходу, «старіння» мовних одиниць у зв'язку зі змінами в соціальній дійсності (насамперед це, звичайно, дезактуалізація соціально-політичної та соціально-економічної лексики, пов'язаної із «соціалістичним будівництвом», радянською системою державного устрою та «керівною роллю КПРС»), так і (звичайно, значно меншою мірою) в штучно стимульованих спробах вилучення з мови тих чи інших ідеологічно забарвлених одиниць як уже «небажаних» (як наслідок авторської самоцензури або редакторського втручання). Це, зокрема, вилучення з реєстру в окремих словниках нового часу слів, що видаються укладачам або редакторам тепер уже політично «неблагонадійними»: наприклад, зняття з реєстру оновленого в 90-х роках академічного правописного словника слова *радянський*, у другому виданні — *возз'єднання* та інших членів цього гнізда³ (до реєстру наступних видань словника зазначені слова повернуто)⁴, зняття в інших словниках *комунізм* та інших членів цього гнізда і навіть *робітник*, *робітничий*⁵, *партія*⁶, що, звичайно, слід розцінювати не інакше, як фактичні рецидиви видавничої практики попереднього тоталітарного політичного режиму. З нової редакції правопису⁷ знято як уже не актуальні такі приклади на вживання великої букви, як *Велика Жовтнева соціалістична революція*, *Велика Вітчизняна війна*⁸.

2.2. Заміна і переосмислення / переоцінка тих чи інших одиниць та опозицій суспільно-політичного лексикону виявляються, по-перше, як негативна характеристика попередніх періодів радянської історії та багатьох явищ, реалій

³ Орфографічний словник української мови.— К., 1994 (2-е вид.— 1999).

⁴ Щодо вилучення *возз'єднання*, то це зумовлено, звичайно, наявністю іншого — цілком протилежного «радянському» — погляду на історичну суть Переяславської ради 1654 р., канонізованої в радянський період саме під цією назвою (у межах дискурсу української національно-державної орієнтації цю подію звичайно іменують як «приєднання» — наприклад, трактат М. Брайчевського 1966 р. «Приєднання чи возз'єднання?»). Але ж, по-перше, у відповідних колах сучасного українського суспільства продовжує існувати й попереднє її розуміння, по-друге, ця назва тісно асоціюється також з іншою знаковою в українській історії подією — об'єднанням українських земель у складі однієї держави під час Другої світової війни (див. про це також у п.2.2.), а по-третє, у номінативній системі української мови таким чином узагалі утворюється лакуна щодо позначення відповідного поняття (наприклад: *возз'єднання сімей*, *возз'єднання Німеччини*, *В'єтнаму* і т. ін.).

⁵ Новий тлумачний словник української мови : В 4 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпущко.— К., 1999.

⁶ Новий російсько-український словник-довідник.— К., 1996.— 797 с.

⁷ Український правопис.— К., 1990.— 240 с.

⁸ Звичайно, така самоцензура нової доби, зокрема, в лексикографії — це вже далеко не те, з чим можна було зустрітись в радянський час, коли вважалося неприпустимим у реєстрі словника сусідство, наприклад, слів *мавзолей* (це слово асоціювали насамперед з відповідною спорудою над тілом В. І. Леніна в Москві) і *мавполюдина*, рос. *ленивый* і *ленинец* (див. про останній випадок: *Крысин Л. П.* Русское слово, свое и чужое. — М., 2004. — С. 533) (редактори вимагали вставляти між ними яке-небудь «нейтральне» слово); під час роботи над другим виданням «Большой советской энциклопедии» було визнано неприпустимим сусідство на обкладинці одного з томів як першого і останнього гасел слів *ВКП(б)* — *водевиль* (*Ермоленко С. С.* Язык тоталитаризма и тоталитаризм языка // Мова тоталітарного суспільства.— К., 1995.— С. 11).

радянської дійсності (переоцінка зі знаком мінус, яка, природно, тим повніше реалізується, чим одіознішою в очах демократичних кіл суспільства є відповідна радянська реальність і чим позитивнішими конотаціями була оповита її назва: наприклад, для слова *чекіст*, яке не використовується навіть у межах офіційного дискурсу як «почесний» синонім для найменування співробітника Служби безпеки України⁹), по-друге, як оцінна нейтралізація відповідних позитивно (наприклад, *партійний, ідейний*) або, навпаки, негативно (наприклад, *ліберал*) конотованих у радянський час лексико-фразеологічних одиниць, по-третє, як приведення змісту певних одиниць цієї лексики у відповідність до прийнятого в світі розуміння (наприклад, в опозиції *правий — лівий*)¹⁰.

Так, нові назви для певних політико-ідеологічних реальностей радянської доби насамперед стали впроваджуватися в межах комплексу найменувань таких ключових для радянської історії та ідеології понять, як:

— принцип державного устрою, управління (в СРСР і взагалі в країнах соціалістичної системи): *тоталітаризм, тоталітарний (режим, система, суспільство та ін.)* (раніше така характеристика застосовувалася лише в антирадянській ідеології, тоді як в офіційній радянській ідеології це поняття трактувалося як абсолютний синонім щодо фашизму): «У роки *тоталітарного одержавлення* усього нашого суспільного життя просто не було місця для *громадянського суспільства*» (Людина і суспільство, 1990, № 8, с. 2); застосування слова *режим*; широке функціонування з неохвальними конотаціями слів, що асоціювалися з недемократичними принципами попередньої системи державно-партійного управління та добору кадрів: *адміністративний, директивний, командний (система, стиль, метод та ін.), апаратний* (зокрема, *апаратні ігри* в значенні «закулісна діяльність управлінського апарату, що полягає в інтригуванні, переставлянні кадрів, в імітації діяльності»), *номенклатурний*; на позначення органів і працівників цієї системи: (*командно-бюрократичний та ін.*) *апарат* («Становим хребтом сталінської самодержавної Системи був *апарат*»: [Із інтерв'ю з А. Москаленком].— Літ. Україна, 25.01.1990, с. 2), (*партійна комуністична та ін.*) *номенклатура*; *апаратник, номенклатурник, функціонер*; характеристика соціалізму попереднього, радянського зразка як *адміністративного, бюрократичного, державного, казарменого, табірнього* і под.: «...комуністичні знову дадуть нам ... *барачний соціалізм*» (М. Кужель, читач.— Вечірній Київ, 6.03.1997); «Не приведи Господь реанімації огидного *апаратного* закону, який не терпів непересічної особистості, котра не визнає *казармених "правил гри"*» ([Із інтерв'ю з А. Москаленком].— Літ. Україна, 25.01.1990, с. 2); поширення нової номінації *адміністративно-командна система* (визначення популярного наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. московського економіста, публіциста й громадського діяча Г. Х. Попова) з варіантом *командно-адміністративна система* на позначення радянського устрою державно-господарського

⁹ На відміну від офіційних дискурсів Російської Федерації та Білорусі, у межах яких таке стилістичне використання цього слова є, як і в радянські часи, цілком нормальним явищем. Наприклад: «—Чи є різниця між КДБ та ФСБ чи СБУ? — Я буду вести мову про ФСБ, оскільки більше займалася посткомуністичною Росією. Насторожує те, що не було суду над минулим. Під час виборів Путіна я була вражена словами, які вимовлялися з гордістю: "наші чекісти" — так, ніби це один із найпрестижніших соціальних прошарків суспільства. Уявіть собі, щоби 1955 року, за десять років по поразці Німеччини у Другій світовій, мовилося би подібне на радіо і телебаченні: "наші гестапівці"!» ([Із інтерв'ю з французьким істориком Франсуазою Том]. — Книжник-review, 2000, № 9); президент Білорусі О. М. Лукашенко також охоче вдається до цього перифраза: «білорусские чекисты».

¹⁰ Див. про семантико-аксіологічну переорієнтацію слів *правий і лівий, ліберал: Тараненко О. О. Лівий — правий та ін.: семантико-оцінні переорієнтації в опозиціях сучасного українського політичного спектра // Акцентологія. Етимологія. Семантика: До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка.*— К., 2012 (у друці).

управління: «Ми переживаємо тяжкий період, бо одночасно нам доводиться вирішувати два завдання: будувати державу і переходити від командно-адміністративної до ринкової системи» (Д. Павличко. — Голос України, 8.06.1993, с. 3);

— тип держави: імперія — щодо СРСР (не тільки як відповідного суб'єкта зовнішньої, міждержавної політики, але й усередині держави — щодо союзних республік, крім, звичайно, РРФСР): *радянська, колоніальна імперія; імперський «великодержавний», спочатку нерідко з ненормативним наголосом імперський (центр, політика, ідеологія, синдром, мислення, менталітет, диктат, апетити — щодо СРСР, а після його розпаду вже й щодо нового державного утворення — Російської Федерації)*¹¹; *Україна та інші «неросійські» союзні та автономні республіки — це, відповідно, колонії*, наприклад: «Бо це були кольори (синій і жовтий. — О. Т.), за поєднання яких колоніальна влада садила в тюрми» (В. Чорновіл. — Час, 1997, № 20, с. 1);

— належність до радянської країни, характерність для радянської дійсності: так, досить звичайним для означення *радянський*, яке в цьому значенні в офіційному дискурсі, в численних текстах художньої літератури, в піснях попереднього періоду мало, звичайно, конотації піднесеності («Гори, долини, поля і ріки — / Все це радянське, наше навіки». — Г. Бойко; *радянський патріотизм*, «виховувати в людей почуття радянськості», діяти *по-радянському / не по-радянському*; відповідно означення *антирадянський* мало конотацію негативності)¹², стало вживання з конотаціями несхвальності, іронічності, зневажливості: «У нас ще настільки *радянська система освіти*, що...»; «— Це так недавно ми беззастережно й відчайдушно славили “наш, радянський спосіб життя”. Нині зізналися собі в тому, що суспільство наше — дуже хворе... — ...Сталінська бюрократія вибудувала антинародну Систему. Бездумні пропагандисти камуфлювали її приснопам'ятним фіговим листком “нашого, радянського способу життя”» ([Інтерв'ю з А. Москаленком]. — Літ. Україна, 25.01.1990, с. 2); «Вже вибір місця проведення заходу свідчив багато про що: замість традиційного театру імені Франка — парадний, *по-радянському офіційний* Жовтневий палац» (День, 29.03.2002); «усе відбувалося *по-радянському одностайно*», «гастрономи мали вигляд *по-радянському бідних*» і под. Але особливо зневажливе ставлення до «*радянського*» стало виражатися в словах *совок* (виникло в російській мові як каламбурна трансформація *советский* і *совок*, пор. *совок* як знаряддя для збирання сміття¹³) і похідних — у значеннях «Радянський Союз; радянський лад», «представник населення цієї країни», «те, що було властиве Радянському Сою-

¹¹ Пор. у сучасній словацькій мові (від 1989 р.) наявність пейоративних конотацій для слів *federál, federálny, federalizmus* (з такими дериватами та фразеологізмами, як *česofederál, federalokrat, do federálného chomuta*), тоді як у чеській мові відповідники цих слів мають, як і давніше, цілком нейтральну конотацію (*Ondrejovič S. Op. cit. — S. 79*).

¹² Як наслідок масового поширення в російській мові означення *советский* з позитивними конотаціями в офіційному дискурсі, в художньому стилі, в мові естради воно стало вживатися і в розмовній мові, насамперед молоді: «— А как же ты знаешь: правильно или неправильно?! — Ну так это же ясно! Правильно — это *по-советски*, а неправильно — это не *по-советски*» (діалог «старорежимного» діда і вихованої вже по-радянському внучки з популярної свого часу кінокомедії Е. Рязанова «Девушка без адреса», кінець 50-х років); про того, хто викликав подив чимось небажано-несподіваним, могли сказати: «Он какой-то *несоветский*». Але якщо брати відтінок цього значення «зроблений, виготовлений, одержаний в СРСР» (особливо щодо легкої промисловості — товарів, призначених для людей), то ніхто, звичайно, не сприймав усерйоз «Советское значит отличное» (вислів, що пішов у світ з уст М.С.Хрущова). В останні роки існування СРСР набули поширення зневажливі вислови *дерев'яна валюта, дерев'яні карбованці (рублі)* — про радянські гроші, які на цей час катастрофічно знецінилися.

¹³ Див., наприклад: *Костомаров В. Г. Знач. праця. — С. 174–178; Розина Р. И. Человек и система в языке тоталитарного и посттоталитарного общества // Мова тоталітарного суспільства. — К., 1995. — С. 110–114.*

зові, радянському ладові й навіть пережило його», тобто різні рецидиви радянського минулого, які живуть і досі і яких слід рішуче позбавлятися (це технологічна відсталість, недостатній рівень демократії в суспільстві, недостатня культура поведінки і побуту тощо; щодо етнічних українців — це ще й «*малоросійство*»: див. п. 4): «Нинішня людина, яка, перефразовуючи Чехова, так тяжко вичавлює з себе “совка”, має перебудуватися психологічно, переакцентувати уявлення про добро і зло» (Голос України, 18.04.1995); «...ніякий суд не позбавить нас “совкового” менталітету у підходах до оцінки тих чи інших літературних явищ (тільки “схвалювати” або “засуджувати” — третього не дано!), не навчить культури дискусій, терпимості до іншої думки» ([Коментар від редакції]. — Літ. Україна, 14.05.1998, с. 7); «В умовах образи на Кремль у Януковича і К° дедалі більше спостерігається прагнення перетворити Україну на такий собі власний *совковий* заповідник, “Білорусь № 2”» (О. Михельсон. — Укр. тиждень, 11–17.05.2012, с. 7); «*Совкізм* так і пре від усіх справ (державної влади. — О. Т.)» (Вечірній Київ, 8.07.1994)¹⁴,

— комуністична ідеологія та діяльність комуністів: досить звичайною для означення *комуністичний* стала наявність не позитивної, як перед цим (*комуністична мораль, ударник комуністичної праці* та ін.), а несхвальної (*режим, диктатура, фундаменталізм, імперія* та ін., *комуністичний заповідник* — про регіон на території колишнього СРСР, де найбільшою мірою ще збереглися його характерні ознаки: зокрема, про Білорусь, самопроголошену Придністровську Молдавську Республіку) та іронічної («*комуністичний рай*») конотацій; конотація несхвальності тепер є достатньо характерною і для вживання слова *комуніст*, але ще більшою мірою це стосується його деривата з конотацією відвертої презирливості *комуняка* (це слово відоме ще з часів громадянської війни¹⁵, проте особливо популярним воно стало на межі 80–90-х років): «*Комуняку — на гілляку!*» (недобрий жарт — напис на плакатах, транспарантах демонстрантів і на стінах, вигук під час мітингів і демонстрацій); «У цей час на початку проспекту Свободи [у Львові] показалася колона з червоним прапором, і їй назустріч кинулися ... люди з вигуками “Бий комуняка!” ... Не жаліли ці навіжені своїх парасольок, аби вдарити “комуняка”» (Д. Камишан. — Вільна Україна, орган Соціалістичної партії України, 1997, № 15); інші експресивні утворення: *комунофашист, комунофашизм, комунофашистський*: «На парламентських виборах 1994 року у східних регіонах України знову здобула перемогу *комунофашистська мафія*» (М. Мастикаш, колишній політв'язень. — Слово і честь, 1997, № 4); *коммутант* (від *комуніст* + *мутант*: зневажливо про комуністів, які швидко пристосовуються до нових суспільних умов; уживається і в середовищі самих комуністів); слова *антикомуніст, антикомуністичний* зберігають свою попередню конотацію несхвальності лише в дискурсі лівих політичних сил¹⁶.

Більшою мірою, ніж *комуніст* (*комуністичний*), оцінно-ідеологічної девальвації і десакаралізації зазнало *більшовик* (*більшовицький*) — від значення «почесного» синоніма до *комуніст* (радянський) із семантичною конотацією піднесе-

¹⁴ Див. також, наприклад, добірку матеріалів на цю тему під рубрикою «Слова, про які сперечаємося: совок»: *Гречанюк С.* Совок совку: «Ганьба совкам!» // Урок української. — 2001. — № 7. — С. 11–12; *Грбовський С.* Україна наша совкова // Там же. — С. 12–14.

¹⁵ Наприклад, у романі М. Шолохова «Тихий Дон»: «— Ну что, мужик...? Земли захотел? Равенства? Ты ить небось коммуняка?». Пор. п. *komuch*, подібне експресивне утворення, яке вже розвинуло й своє гніздо: *odkomuczyć, odkomuczenie, zacomuczony*, ч. *komouš* (Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser. — Opole, 2003. — S. 232; *Sádlíková M., Savický N., Šišková R., Slaufová E.* Slovník postřelomové doby // Slavica. — 1994. — Roč. 63. — S. 274).

¹⁶ Пор., наприклад: *Ридел С.* Неологизмизме в езика на българския периодичен печат // Български език. — 1995. — Кн. 4. — С. 306.

ного звучання «той, хто діє прямо, рішуче й безкомпромісно, до кінця в досягненні своєї високої, благородної мети», в якому це слово, крім свого вихідного значення-історизму, також уживалося в радянський час (так само, як, наприклад, *чекіст* — про співробітника КДБ): «Я скажу прямо, як *більшовик*, з усією *більшовицькою прямоотою*»; «Заздрість повинна переходити в змагання, це — по-нашому, *по-більшовицькому*» (О. Донченко), до значення «той, хто діє так, як [ніби] *більшовик*: жорстоко й нетерпимо щодо інших поглядів, поза загальноприйнятими нормами моралі і права, підмінюючи їх ідеологією, вдаючись до демагогії та політичної безпринципності і хизуючись при цьому своєю прямоотою і простотою»: *більшовицький стиль*, *більшовицький максималізм*, *догматизм*, *діяти більшовицькими методами* (як *більшовик*, *по-більшовицькому*); «Спроби нав'язування моноідеологічності — це вияв глибоко закоренілої психології “*більшовизму*” різних кольорів» (Віче, 1993, № 6, с. 90), звідси *необільшовизм* — про відповідний стиль і методи діяльності деяких нових політичних структур (не обов'язково лівих). З'явилися нові утворення з неохвальною конотацією «*партократ*» (переважно у множині), «*партократія*» (за аналогією до *демократія* і на противагу їй). Прибічники комуністичної ідеології, однак, подовжують обстоювати свою історичну правоту — наприклад, у відповіді на звинувачення в листі до редакції газети одного з читачів («Ви готові обілити *більшовицький режим*, стараєтесь представити його ангелом-охоронцем трудового люду»): «Автор листа даремно намагається заключними словами зганьбити нас, журналістів ‘Вільної України’ та її дописувачів, — ми і є *справжнісінькі більшовики*. У найкращому значенні цього слова» (М. Нечай. Розмова зі злобителем. — Вільна Україна, 1999, № 14).

— суспільно-політичний лад: поняття соціалізму, соціалістичного, які зі зрозумілих причин стали в цей період дезактуалізовуватися в суспільній свідомості, не зазнали, однак, на відміну від понять комуністичного таких помітних оцінних трансформацій (оскільки вони не належали до такої високої, «сакральної» сфери, як комуністичне і особливо «*більшовицьке*»), крім, звичайно, іронізування щодо реальності такого проголошеного в часи правління Л. І. Брежнєва явища, як нібито вже побудований в СРСР «*розвинений (розвинутий) соціалізм*», та спроб у перші роки «перестройки» «*демократизувати*» соціалізм (див. п. 3), зокрема за «ленінськими принципами»: «Нам треба мати на увазі, що “*розвинений соціалізм*” розколюється не за примітивною схемою (партійні — безпартійні), а на три розлогі течії: *векапєбісти* (від ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків), як називалася радянська компартія в сталінські часи, тобто ортодоксальні більшовики. — О. Т.), *комуністи-утопісти* і послідовники *гуманного соціалізму*, концепцію якого розробляв в останні роки життя Ленін» ([Із інтерв'ю з А. Москаленком]. — Літ. Україна, 25.01.1990, с. 2).

У зв'язку з вивільненням суспільного життя від впливу тоталітарної держави та єдиної партійної ідеології вийшли з активного вжитку або дістали протилежну чи нейтральну ідеологічну конотацію слова, похідні від *ідея*, *ідеологія*, *партія*, *клас*, *політика*. Так, із масового суспільного життя практично зникла ідеологічна опозиція *ідейність* («плюс») — *безідейність* («мінус»), яка існувала в нас ще з кінця XIX ст. — від часів народництва і посилилася в період захоплення інтелігенції загальносоціалістичними ідеями, а особливо в часи панування комуністичної ідеології: дезактуалізувалися одиниці *ідейний* у значенні «перейнятий передовими, високими ідеями, відданий їм» («Радянська література — найпередовіша, *найбільш ідейна* література світу»¹⁷; втім, ще в радянський час у розмовній мові цей прикметник став уживатися і з неохвально-іронічним відтін-

¹⁷ Словник української мови : В 11 т. — К., 1973. — Т. 4. — С. 11.

ком «надто політизований; надто правильний, принциповий в ідеологічному плані»: «Він у нас дуже вже *ідейний*»), *безідейний*, *високоідейний* (ці похідні від *ідея* лишаються за традицією в лексиконі лівих політичних сил); з набору позитивних / негативних рис громадянина зникло протиставлення «*ідейно* (як і *морально*) *стійкий* / *нестійкий*»; для позначення явища нав'язування суспільству певної (єдиної) ідеології (при цьому звичайно малася на увазі радянсько-комуністична ідеологія) в часи «перебудови» були утворені одиниці з неохвальним оцінним маркуванням *заідеологізований*, *заідеологізованість*; одиниці ж *деідеологізація*, *деідеологізувати*, *деідеологізований* на позначення усунення цієї «ідеологізованості», навпаки, втратили негативну й набули нейтральної або навіть позитивної конотації¹⁸ (див. про ці префіксальні моделі в п. 6). У зв'язку із втратою в слова *партія* (політична) синекдохічного спеціалізованого значення «КПРС» унаслідок розвитку в країні багатопартійності у його дериватів *партійний* (*партійність*, *партійно*, *по-партійному*) дезактуалізувалося значення «перейнятий комуністичною ідеологією, який відповідає інтересам КПРС, проводить її політику» (*партійне виховання*, *партійність літератури* і под.) з його позитивно маркованим семантичним відтінком «активний у громадському житті і принциповий у своїх поглядах», що нібито автоматично передбачалося для справжнього члена КПРС: *партійна позиція*, *партійне ставлення до своїх обов'язків*; «...хто щиро, *по-партійному* говорив про негідний стиль роботи облвиконкому» (О. Корнійчук), у деривата *непартійний* — значення «не сумісний зі званням члена КПРС» (*непартійна поведінка*), а також відійшов до пасиву прикметник *антипартійний* з його негативною конотацією; замість *безпартійний* стали вживати звичайно *позапартійний*: «Минулої суботи губернатор, котрий неодноразово заявляв, що він — *позапартійний*, був зауважений серед делегатів з'їзду Партії регіонів у Києві» (Експрес, 22.03.2012, с. 2). Цим же пояснюється пасивізація субстантивованих значень *партійний* і ж. *партійна* «член КПРС» (слова *партійці* мн., одн. *партієць*, ж. *партійка* лишилися у вжитку як позначення членів різних політичних партій). Значно скоротилося гніздо складних слів з компонентом *парт-*: лишаються (але вже з віднесеністю не до однієї, а до різних політичних партій), наприклад, *партвнески*, *партзбори*, *партквиток*, *партконференція* та деякі інші, але вже відійшли *партактив*, *партапарат*, *партбюро*, *партдисципліна*, *партпрацівник*, *партстягнення* та ін. Відбулася також пасивізація прикметника *класовий* (пор., наприклад, ще в роки ранньої «перебудови»: «Оцінюємо з *класових позицій* : Про політичне обличчя і художню творчість В. Винниченка» — стаття П. Федченка в ж. «Київ», 1987, № 12, що передувала публікації добірки творів «реабілітованого» в цей час класика української літератури) і його похідних *класово*, *класовість* (сам же іменник *клас*, позбувшись ідеологічного нальоту та, зокрема, уживання в позитивно маркованій номінації *робітничий клас*, поступово почав уходити до нових номінативних словосполучень: *клас підприємців*, *новий клас*, *середній клас*). У словах *політика* і похідних девальгувалася конотація «державної» ваги, якою вони були оповиті в радянську добу (хоча словники цього й не фіксували), коли до розряду «*політичних*» належали справи найвищої державної значущості (*питання*, *справа політичної ваги*), *суспільно-політична література* посідала найвище місце в жанровій ієрархізації літератури (порівняно не тільки, наприклад, з науково-по-

¹⁸ Пор., наприклад: *Ферм Л.* Зазнач. праця. — С. 24–25. Однак паралельно з цим розпочався (і, власне, не міг не розпочатися) «новий виток ідеологізації мови й суспільства» (*Дуличенко А. Д.* Зазнач. праця. — С. 181) як наслідок, з одного боку, переходу країни до нової суспільно-економічної формації (див. п. 3), а з другого, — активізації процесів українського національно-державного будівництва (див. п. 4).

пулярною або пригодницькою, але й з науковою, спеціальною технічною), коли «верхи» закликали «низи» «бути політично грамотними (свідомими, зрілими)», для чого існувала широко розгалужена система політвиховання, політбесід, політінформацій і політінформувань (щодо останніх двох слів, то це назви цілком окремих заходів), політгодин і політднів, мережі політгуртків і політсемінарів (продуктивність творення цієї моделі складних слів також уже згасла), і дуже небажано було бути аполітичним, але якщо людина все-таки виявляла свою «політичну незрілість» або й дозволяла собі в чомусь не погодитися з «політичною лінією партії», їй казали з погрозою, уживаючи це слово з відповідним притиском: «А це вже політика!»¹⁹. В інтересах «верхів» — влади нової України вже було б, безперечно, більш бажаним, щоб усі, крім політично наближених до неї кіл, стали «безідейними» і «аполітичними». З набору політичних опозицій зникло також протиставлення *прогресивний* — *реакційний*.

Серед назв окремих періодів радянської історії в межах загальнодемократичного, а особливо українського національного дискурсів піддаються не просто сумнівам, а категоричному запереченню узвичаєні в радянський час назви практично всіх етапних історичних подій як такі, що не відповідають справжній суті позначуваних ними реалій і явищ, є «заідеологізованими» й «заполітизованими», а самі явища — «міфологізованими».

У назві *Велика Жовтнева соціалістична революція* ще в часи «перебудови» стали знімати означення «Велика», а тепер дедалі частіше вживають назву *Жовтневий (жовтневий) переворот* (при цьому посиляються й на звичайну практику іменування відомих подій 7–8 листопада 1917 року в офіційному вжитку в СРСР аж до кінця 20-х років як «Жовтневого перевороту»): «...от і про засновника більшовизму Леніна його сучасники подекували, що *жовтневий переворот* він робив на гроші німецького генштабу» (С. Грабовський. — Укр. слово, 30.03.2000). Хоча піддавати сумніву саму назву «*революція*» щодо всієї сукупності подій і явищ, які тільки розпочалися під час «Жовтневого перевороту» (наприклад: «Ленін організував *так звану революцію*...» і т. ін.: виходить, що «погане» не може бути «революцією»), все-таки немає підстав, адже їхнє значення не тільки для вітчизняної, а й для світової історії цілком порівнянне з наслідками, наприклад, Англійської революції XVII ст. і Великої французької революції кінця XVIII ст. (маються на увазі, звичайно, масштабність цих подій та їхній вплив на подальшу світову історію, а не якісь інші їх оцінки).

Замість назви *громадянська війна* (1918–1920 рр.) пропонують назви, побудовані на міждержавному протиставленні України і Росії та на прагненні України до державної незалежності: *українсько-більшовицька війна, російсько-ук-*

¹⁹ Пор., наприклад, репліки з популярних радянських кінофільмів: у фільмі «Жубанские казаки» голова колгоспу, який не хотів, щоб його знатна ланкова, виходячи заміж, перебиралася до іншого колгоспу, грізно говорить голові цього колгоспу, підозрюючи його (точніше, її) в інтригах проти себе: «Я вам свой колхоз шатать не позволю. Это дело *политическое!*», на що та відповідає: «Это дело их личное»; у фільмі «Кавказская пленница» працівник райвиконкому «товарищ Саахов», картаючи свого підлеглого за те, що той ставить власні інтереси вище від державних, зауважує з докором: «*Аполитично* рассуждаешь, клянусь, честное слово!». Останнім, очевидно, резонансним випадком такого вживання слова *политический* став обурений вигук В. А. Івашка, який перед цим перейшов з посади Голови Верховної Ради УРСР на посаду заступника Генерального секретаря ЦК КПРС, на XXVIII з'їзді КПРС у липні 1990 року, — як реакція на виступ одного з делегатів з'їзду, який явно виходив за рамки «генеральної лінії» партії: «Это вопрос уже *политический!*», на що відоме тоді своєю опозиційністю Російське телебачення в програмі «Вести» відгукнулося так: «...вкладывая в слово *политический* какой-то особый смысл». У розмовній мові в радянський час можна було почути слово *антиполітичний*, особливо *антиполітичний анекдот* (тобто антирадянський, антидержавний — відповідно, звичайно, до дуже широкого трактування тодішнім режимом цих понять), буквально «спрямований проти політики» (сама ж «політика» розумілася, таким чином, як генеральна лінія КПРС і радянського керівництва).

раїнська війна і под., але частіше *в(В)извольні з(З)магання 1917–1920 (1921) років* (термін, який ще давніше набув поширення серед української західної діаспори), а в середовищі самих істориків — і *Українська революція 1917–1921 років*, наприклад:

«У роки громадянської війни, чи, як тепер кажуть, *визвольних змагань*, ...» (Нариси української популярної культури. К., 1998, с. 320); «Почнемо з термінології і пояснимо, чому вираз “громадянська війна”, коли йдеться про події в Україні 1918–1920 рр., береться нами в лапки. ... Для кондової Росії термін “громадянська війна” щодо подій 1918–1920 (навіть 1922) рр. вживаємо без лапок. Адже головну суть подій складала тут війна за владу між “червоними” та “білими”, відповідно й населення поділилося на два табори. В Україні ж на першому плані була боротьба українського народу за самостійну Українську державу... Вони (російські історики. — О. Т.) не можуть визнати цю війну *російсько-українською*, бо не можуть щиро визнати українців окремим народом, який має таке саме право на незалежну державу, як і кожен інший народ світу. Звичайно, можна вказати на моменти, типові для громадянської війни, і в Україні, але вони знаходяться на другому плані і не визначають дійсну суть подій 1918–1920 рр.» (Ю. Мицик, історик. Чи воював у громадянській творець Павки Корчагіна? — Кримська світлиця, 27.03.1998); «— Є різні погляди на проблему громадянської війни в Україні. Чому це так? — ...Нинішня історична наука нарешті вичленила період “*Українська революція 1917–1920 рр.*”, який визначає важливі моменти *визвольних змагань*. ... Події кінця 1917–1920 років в Україні трактуються не як “громадянська”, а як “*українсько-більшовицька*” війна, ... “двобій білих і червоних на території України”. На мою думку, громадянською війною в Україні була боротьба частини українців, об’єднаних навколо Директорії, з іншою частиною, що підтримувала гетьманат, у листопаді — грудні 1918 року» (Інтерв’ю з істориком Р. Ляхом).— Урядовий кур’єр, 11.07.1998).

Щодо «*возз’єднання українського народу в єдиній українській радянській державі*»²⁰ і «*визволення західноукраїнських земель*», то в межах українського національно-державницького дискурсу ці назви часто заперечують («*так зване визволення*»), віддаючи перевагу таким характеристикам, як «*окупація західноукраїнських земель Радянським Союзом*», а піднесено-поетичний перифраз радянського часу на позначення цих подій «*Золотий вересень*» (мається на увазі вересень 1939 р., коли Червона армія ввійшла до Східної Галичини) вживають іронічно: «В гімназії Соня провчилася тільки три роки, як “*золотий вересень*” зліквідував ідеологічно шкідливий заклад, заснувавши у ньому радянську школу» (Сучасність, 2004, № 10). Пор., з іншого боку, несхвальне ставлення до цієї тенденції в офіційному радянському дискурсі, а тепер і в дискурсі лівих сил: «Не до сміху від анекдотичних ситуацій, що створюються на уроках історії: один і той самий вчитель у російських класах розповідає про визвольний похід Червоної Армії на Західну Україну у 1939 році, а в українських — про зрадницький пакт Молотова — Ріббентропа» (С. Моїсеєнко, В. Помогаєв, С. Сивохіна. Перебудова школи: теорія і практика.— Вільна Україна, 25.05.1991).

Замість назви *Велика Вітчизняна війна*, у якій неприйняття викликає насамперед компонент «*вітчизняний*» (див. п. 4), набули поширення такі назви (відомі й раніше, насамперед у мові української західної діаспори), як — у нейтральнішому й поширенішому варіанті — *Друга світова війна* (на користь її висувають і той аргумент, що в інших державах колишньої антигітлерівської коаліції немає якихсь «своїх» назв для цієї війни) або — в політично загостренішому варіанті — *радянсько- або навіть російсько-німецька війна*:

«Що означає і який зміст вкладається у вислів “велика вітчизняна війна”? Якщо йдеться про Другу світову війну, то перша половина вислову (“велика”) дійсно правдива, бо незаперечним є факт, що ця подія була чи не найбільшою трагедією у всій історії людства. Однак означення “вітчизняний” породжує сумніви: вітчизна — це свій рідний край, а якщо так, то при чому тут Радянський Союз, що в дійсності був нічим іншим для України, як продовжувачем

²⁰ Українська радянська енциклопедія : В 12 т.— К., 1978.— Т. 2.— С. 358.

традицій і духу російської імперії... Отож про яку вітчизну йдеться: нашу, українську, чи шосту частину планети?» (В. Галат, Бразилія. Чи за Україну воювали «легендарні полководці»? — Незалежний погляд, 11.12.1998, с. 2); «Чому українські історики замислюються, чи була та війна “Великою Вітчизняною”? ... Першою під сумнів цю назву поставила українська діаспора. Причому одразу після війни, а може, й під час. Коли в 1941 році 92 відсотки українців залишилися на окупованій території, то не знали назви війни, та й для них вона не була “вітчизняною”. ... В українців не було суспільної пам’яті про Вітчизняну війну 1812 року, а в росіян була — через літературу Пушкіна, Толстого» (В. Гриневич, історик. Як назвати ту війну? — Україна молода, 22.10.2009, с. 9); «У більшості підручників для середньої та вищої школи назву “Велика Вітчизняна війна” замінено на нейтральні та менш емоційні — “Друга світова” чи “німецько-радянська” війна. Відхід від радянської моделі пам’яті про війну подибуємо й у заміні старих героїв-символів новими. Класичні радянські герої — Гастелло, Матросов, Космодем’янська, герої-панфіловці тощо — на сторінках українських підручників поступилися місцем героям національно-визвольної боротьби. Дехто — як-от “легендарний радянський розвідник” Ніколай Кузнецов, убитий за те, що провокував німецькі репресії проти українських націоналістів у Рівному, — перетворилися на антигероїв» (В. Гриневич. Міф війни та війна міфів. — Критика, 2005, ч. 5, с. 7). 2009 р.

Міністерство освіти рекомендувало вилучити назву *Велика Вітчизняна війна* зі шкільної програми й користуватися назвою *Друга світова війна*.

Природно, що в середовищі лівих політичних сил і взагалі кіл радянської та російської орієнтації з такими переоцінками рішуче не погоджуються, наприклад: «Ми не сприйняли звернення заступника голови облдержадміністрації (Львівської. — О. Т.) І. Держка, котрий, вітаючи нас зі святом, мовив: “Шановні ветерани *Другої світової війни*”, бо ми вважаємо себе ветеранами *Великої Вітчизняної*» (Д. Камишан, ветеран Великої Вітчизняної війни, учасник бойових дій, інвалід. — Вільна Україна, 1997, № 15, с. 2). З приходом на початку 2010 р. нинішньої державної влади назву *Велика Вітчизняна війна* рекомендовано знову ввести до шкільної програми.

Серед похідних від антропонімів для позначення відповідних періодів радянської історії це насамперед утворення від прізвищ двох державних лідерів СРСР: *сталініщина* (характеристика не тільки періоду правління Й. В. Сталіна, а й усього тодішнього й пізнішого комплексу негативних суспільно-політичних явищ, пов’язуваних з його ім’ям), *брежнєвщина*; розширення лексичної сполучуваності означення *сталінський* (*режим, репресії, табори* — на відміну від узвичаєних у 30–50-х рр. найменувань на зразок *сталінські п’ятирічки, сталінські соколи* — про радянських авіаторів, *сталінський удар* — про ту чи іншу з великих перемог у Великій Вітчизняній війні), функціонування *сталініст* (з негативною конотацією — на відміну від одиниці з позитивною конотацією 30–50-х рр. *сталінець*), *сталіністський, неосталініст, неосталінізм* (для дискурсу лівих політичних сил така пейоративізація похідних від слова *Сталін*, зрозуміло, зовсім не характерна)²¹; *брежнєвський застій* (характерно, що аналогічні одиниці *ленініщина, хрущовщина* не закріпилися в мові, а означення *ленінський* — незважаючи на те що ще під кінець «перебудови» в демократичному таборі відмовилися від ідеї орієнтації на «доброго» Леніна на відміну від «поганого» Сталіна — у лівих політичних сил так і лишилося в складі позитивно маркованих ідеологічних штампів на зразок «повернення до *ленінських норм (принципів)* радянського і партійного життя», «керівник *ленінського типу*»; означення *хрущовський* стійко закріпилося в демократичному дискурсі у позитивно маркованій номінації *хрущовська «відлига»* — про період демократичних реформ у

²¹ Ще на межі 80–90-х років як протидія занепаду радянсько-комуністичної ідеології й розпаду «великої держави» в Україні відродилися рецидиви піднесення на публічному рівні образу Сталіна (хоча, звичайно, аж ніяк не такою мірою, як у сусідній Російській Федерації), за якого «був порядок» і «нас усі боялися» (так, політичні заходи лівих сил, зокрема комуністів, тепер не обходяться без портретів Сталіна).

СРСР під час правління М. С. Хрущова) (про вислів *горбачовська перебудова* див. у п. 3). Від прізвищ інших державних діячів колишнього СРСР — це насамперед утворення *беріїщина* (від *Берія*; слово *єжовщина* — від прізвища «колеги» цього «сталінського наркома» — відоме ще з другої половини 30-х років) та деривати від прізвищ двох радянських ідеологів — союзного (М. А. Суслова) та українського республіканського (В.Ю.Маланчука): *сусловщина* і *маланчукізм*.

У загальному руслі дерадянізації, особливо десталінізації, відбулася хвиля перейменувань населених пунктів України (кінець 80-х — початок 90-х років) з поверненням їм попередніх («неполітизованих» і «нерусифікованих») назв: *Луганськ, Маріуполь, Алчевськ, Жовква* та деякі інші (замість Ворошиловград, Жданов, Комунарськ, Нестеров). Ще більшою мірою процеси перейменування охопили й охоплюють сферу урбанонімії — з поверненням об'єктам попередніх назв або ж (особливо в Галичині, на Волині, а також у Києві) з наданням їм нових назв на честь визначних діячів та знаменних подій української історії, замовчуваних у радянський час: наприклад, *вулиці І. Мазепи, М. Грушевського, С. Петлюри, Є. Коновальця, С. Бандери, Українських січових стрільців, Героїв Крут, Героїв УПА* та ін.

У деяких топонімів у загальному руслі викриття злочинності сталінського режиму розвинулося символічне значення місця масових поховань жертв сталінських репресій і ширше — взагалі страшних злочинів тогочасного режиму проти власного народу. З українських топонімів це *Биківня* (селище під Києвом, поблизу якого в лісі були знайдені місця масових поховань сталінського часу): «...під оплески комуністів, які потай мріють про нового Сталіна і не хочуть визнавати свою вину за *Биківню*, камери смертників, Голодомор, ГУЛАГ» (А. Вертійчук, читач. — День, 5.11.2010, с. 12), з найменувань місцевостей в інших регіонах колишнього СРСР — *Біломорканал, Колима, Воркута*, нововідкрите *Сандормох* (урочище в Карелії, де в середині 90-х років були виявлені місця масових розстрілів в'язнів Соловків, зокрема багатьох представників української інтелігенції), поряд з давніше відомим у цій функції топонімом *Соловки* ²².

На позначення сукупності соціально-економічних явищ та періоду 70-х — початку 80-х років у цілому, коли політичним і державним лідером СРСР був Л. І. Брежнєв, у другій половині 80-х років цілком офіційно стали застосовувати назву *застій* (синекдохічне спеціалізоване значення цього слова) і книжний синонім цього слова *стагнація*: «Отже, підряд зрушив з місця в колгоспі все. Де був *застій*, повів свіжий вітерець змін» (Рад. Україна, 6.01.1988); «Вдалось перевести суспільство від *застою* до руху, повернути до життя ленінські погляди на суспільний розвиток. Народ чекає від перебудови реальних плодів» (Рад. Україна, 1.06.1989); *епоха застою, брежнєвський застій*; з дериватами — презирл. *застійщина*, на позначення особи — *застійник*, книжн. *стагнат*, прикметники *застійний* (*явища, атмосфера, ідеологія, період, часи, роки*) з похідним іменником *застійність*, *стагнаційний*, від *застійник* — *застійницький* («демонстрація застійницьких інстинктів»). — Літ. Україна, 3.08.1989). Було популярним, особливо в перші роки «перебудови» — під час антиалкогольної кампанії, каламбурне обігрування прикметників *застійний* і *застільний* — як натяк на активізацію пияцтва в цей період: «...товариші з заводу, не бажаючи осоромитись перед гостем, підготували відповідний стіл, адже застійні роки були й “застільними”» (Вечірній Київ, 7.03.1989).

²² Див. докладніше: *Тараненко О. О.* На теми сучасної української ономастики // Мовознавство. — 2007. — № 1. — С. 6-12; *Тараненко О. О.* На теми сучасного українського ономастикону: тенденції конотативних нашарувань // Мовознавство. — 2010. — № 1. — С. 33.

Пониження суспільного значення тих чи інших подій, явищ, організацій і т. ін. радянського часу відбилося й у змінах правил уживання великої і малої букви в останній редакції українського правопису: *Радянська армія, Верховна рада СРСР, маршал Радянського Союзу* і т. ін. (за правилами, передбаченими для написання назв реалій уже не «своєї», а «інших» країн); *рада* народних депутатів, сільська та ін. *рада* (у мовній практиці радянського часу слово *рада* не тільки в значенні органу влади, а навіть у значенні колегіального органу установи, організації могло писатися з великої літери: учена *Рада*), *радянська влада*. У самій сучасній мовній практиці випадки заміни великої літери на малу в неоднослівних назвах простежуються ще ширше. Причому нерідко в межах одного тексту назви радянських реалій пишуться з малої букви: *радянська (червона) армія* і т. ін., але назви, наприклад, польських реалій: *Армія Крайова, Армія Людова* і т. ін. — з великої (мало б бути, звичайно, однотипно: *Червона армія, Армія крайова* і под.).

Несхвально-іронічне ставлення і цілком очевидний вияв недовіри до значущості тих чи інших понять і реалій радянського минулого виражаються також у досить частотному вживанні їхніх найменувань у лапках або в супроводі означення *так званий*, а також з передаванням їх мовою російського «оригіналу»²³ (уживання зі збереженням ознак російського походження таких слів, як *большевик, советський [совецкий, совіцький]*, пояснюється й наслідуванням особливостей мовної практики української західної діаспори, яка в свою чергу спиралася при цьому на український національно-державницький дискурс періоду громадянської війни):

«Згадуючи під час *так званих жовтневих свят* про злочини тоталітарного режиму та про їхні жертви, не треба думати, що вони пов'язані лише з роками сталінського свавілля» (Незалежний погляд, 11.12.1998, з листа читача); «Комватажок П. Симоненко ... заявив, що ота *велика соціалістическая* ... дала право жінкам народжувати дітей. ... *Великая революція* справді змусила українок народжувати — у концтаборах на широких просторах СРСР» (Н. Харчук. — Час/Time, 13.11.1997); «Охоча до читання громадськість середнього та старшого віку, яка добре пам'ятає часи *совецької "перебудови"*, мабуть, пригадає, як цінували ми тоді публікації невеличкого московського журнальчика "Век XX и мир"..., адже видавала його організація *совецьких* паціфістів» (А. Павлишин. — Львівська газета, 28.07.2004).

Захоплення цим стилістичним засобом при характеристиці всього «радянського» може приводити й до того, що в такий спосіб подаються й ті явища радянської доби, які, здавалося б, зовсім не обов'язково слід оцінювати як однозначно негативні навіть з погляду сучасної української дійсності: «Я став жертвою правлячої системи уже в роки *так званої гласності та демократизації*» (Незалежний погляд, 11.12.1998, з листа читача), а також ті реалії, які вже ввійшли саме з такими — нейтральними, зовсім не позитивно-оцінними — назвами до світової історії й географії: *так званий Советський Союз* (Українське слово : Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст. : В 3 кн. — К., 1994. — Кн. 2. — С. 3); *в так звані радянські часи* (Київ, 1999, № 11–12, с. 162); «Я вважав раніше і вважаю й тепер, що не можна відкидати нікого з талановитих письменників *так званої радянської літератури*» (Літ. Україна, 14.05.1998, с. 7, з листа читача).

В ігровому вживанні (в каламбурах тощо) у мовленні антирадянськи настроєних суспільних кіл функціонують глузливо переінакшені назви тих чи інших реалій радянської доби та оповиті в радянський час пієтетом відомі висло-

²³ Іронічне вживання російських слів на позначення тих чи інших політичних реалій відоме і в інших слов'янських мовах повоєнного часу. Див., наприклад: *Велжбицка А.* Анти-тоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны // Вопр. языкознания. — 1993. — № 4. — С. 107–125

ви: *Ярмо*, або *Хомут*, — про арку Дружби [українського і російського] народів у Києві, яка має вигляд великої дуги, під якою розташовано скульптурні зображення відповідного змісту («Про нинішній травень і не кажемо: істотно поріділи лави пенсіонерів та відставників навколо “братів-близнюків” П. Симоненка та О. Ткаченка, ще менше дідусів і бабусь зібралося під “хомут” на схилах Дніпра до Наталі Вітренко з В. Марченком»: В. Швець.— Літ. Україна, 11.05.2000, с. 1: про відзначення Першотравневих свят лівими силами); *пам'ятник Чорту*— про пам'ятник М. О. Щорсу в Києві; «Стає маразмом / “Навіки разом!”» (вислів «Навіки разом!») набув поширення під час відзначення 300-річчя Переяславської ради в 1954 р.).

«Дерадянізація» мови відбувається також як її «депатетизація» — з відкиданням і висміюванням характерних особливостей стилістичного комплексу радянської «новомови», як почали називати (слідом за найменуванням відповідного явища тоталітарного політичного режиму у відомому романі Дж. Орвелла «1984 рік», 1949 р.: *newspeak*; пор. також кальки цієї назви в інших слов'янських мовах: п. *powotowa*, рос. *новояз*, болг., серб. *новоговор* та ін.) офіційний радянський дискурс з його демагогією і лицемірством у шатах високого стилю, схильністю до надто високих самооцінок і прямого самозахвалювання та самовозвеличення («Наша партія *невпинно* проводить *гігантську* роботу над...», «*історичні* рішення партійного з'їзду», «*Величезне* почуття *законної* гордості за нашу соціалістичну Вітчизну *переповнює* серця всіх радянських людей», «Слава КПРС!», «*Хай живе героїчний радянський народ!*» і под.)²⁴: по-перше, стилістика офіційного дискурсу пострадянського часу стала значно скромнішою — з униканням пишнот у мовленні, високого стилю²⁵; зазнав дезактуалізації такий троп радянського часу, як «військова» метафора піднесеного звучання (*трудова вахта*, *правofлангові жнив*, *битва за врожай*, «оголосити пияцтву *безпощадний бій*»; «У нашому місті — тисячі й тисячі *самовідданих бійців перебудови, рядових великої гвардії* робітничого класу»: П. Позняк.— Прапор комунізму, 7.11.1987, с. 3) і взагалі слова для характеристики рішучого протистояння, радикальних дій: «*боротьба* за здоровий спосіб життя» і под. (але, з іншого боку, вже на межі 80–90-х рр. як наслідок загострення у протистоянні різних соціальних сил актуалізувалося вживання військової метафори в її пряміших, «непишних» і тому моторошніших обертонах: заклики до односторонніх «*виходити з окопів*» і т. ін.: див. 3.6); лексика та інтонація диктора, наприклад, радянських кіножурналів ще середини 80-рр. викликають іронічну посмішку; по-друге, досить поширеним стилістичним засобом вираження ставлення до радянського минулого та комуністичної ідеології стало вже відверте іронізування з її клішованих зворотів («Треба не *боротися* за чистоту вулиць, а частіше їх підмітати»), героїзованих та міфологізованих образів («*залп “Аврори”*», адже це був не залп, а одиночний гарматний постріл, причому холостий²⁶), пародіювання їх та обігрування в ка-

²⁴ «Уявлення величчю завдань революції, труднощів у здійсненні їх, загроз і наступів противника — все це відбивається в частому вживанні форм найвищого ступеня, а також епітетів і сполучень для величчя, колосальності. З часом ці форми, епітети і сполучення втрачають до певної міри своє емоційне значення і є звичайною належністю мовлення революційної людини» (Селищев А. М. Язык революционной эпохи : Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926).— М., 1926.— С. 127).

²⁵ «Вимивання високого стилю — це своєрідна реакція на радянський офіціоз, псевдовисокий стиль тоталітарного часу» (Вепрева И. Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху.— М., 2005.— С. 159). У пошуках певних паралелей до цього явища сучасної мовної стилістики в історії української літературної мови можна вказати хіба що на деяку подібність до нього в іронізуванні з пишномовних зворотів церковнослов'янської мови у творчості зачинателів нової української літератури (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко).

²⁶ Див., наприклад: Норман Б. Ю. К семантической эволюции некоторых русских слов (об идеологическом компоненте значения) // Мова тоталітарного суспільства.— К., 1995.— С. 39.

ламбурах і оксиморонах: «будови комунізму», «рукотворні моря» — про штучні водосховища, «слуги народу» — про народних депутатів, «йдучи назустріч побажанням трудящих» — про чергове підвищення комунальних платежів і подібні неприємні для народу заходи влади; «Повії працювали по-стахановськи» (О. Узарашвілі. — Високий Замок, 30.07.2009); «світле минуле» — за зразком «світле майбутнє», «згряя товаришів»²⁷; по-третє, значною мірою як реакція на стилістику «новомови» сформувався особливий різновид метамовних самокоментарів зі словами *пафос*, *пафосний*, який свідчить про підвищення самокритичності мовців у їх побоюванні не видаватися надто пишномовними: «вибачте (даруйте, перепрошую) за пафос»; «не хочу бути (боюся видатися) пафосним, але...» і под.²⁸

Маючи перед собою таку яскраву й розмаїту мовну палітру критичного ставлення пострадянського суспільства до радянської історії, дослідник, однак, припустився б грубої помилки, вважаючи, що ця картина відбиває — звичайно, з більшою або меншою повнотою і точністю — позицію всього соціуму, крім кіл лівої політичної орієнтації та осіб «радянської національності», які ностальгують за СРСР. Значна частина населення, особливо старшого і меншою мірою середнього покоління, також вважає, що «не все радянське було погане» (див., зокрема, про деякі такі явища в п. 3), і взагалі ставлення цих людей до свого радянського минулого є аж ніяк не однозначним. Недарма в 90-і роки серед «простого» народу знаходив очевидне співчуття вислів популярного тоді політика, лідера Соціалістичної партії України О. О. Мороза: «Хто не шкодує за Радянським Союзом, той не має серця. Хто хоче його повернення, той не має розуму».

3. Актуалізація традиційних та «загальнолюдських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів. Ці тенденції до оновлення системи суспільних цінностей, які яскраво визначилися в період «перебудови», але часто так і лишалися тільки прагненнями тих чи інших соціальних кіл, стали розвиватися, з одного боку, як відродження, повернення до повноцінного мовного життя відповідної «дорадянської» лексики, а з другого, — як орієнтування на певні «класичні» (реальні або уявлені, «ідеальні») орієнтири соціального життя. Загальна спрямованість бажаних суспільних змін була зорієнтована, природно, в бік *демократії*, «загальнолюдських цінностей» (вислів, що пішов у життя з промов М. С. Горбачова) і *реформ* — з відштовхуванням, відповідно, від тих явищ суспільного життя, які викликали найбільше неприйняття, — *тоталітаризму*, *застою* та ін. (див. п. 2.2):

«На нашому прапорі слова: *перебудова*, *демократизація* суспільства, *гласність*, інтенсифікація виробництва» (П. Позняк. — Прапор комунізму, 7.11.1987, с. 3); «Виступи делегатів [XIX Всесоюзної партійної конференції] ... проймала глибока відповідальність за долю перебудови. ... І в цьому — запорука дальшого руху суспільства шляхом *демократизації*, *гласності*, вільного виявлення *соціалістичного плюралізму думок*, шляхом *перебудови*» (Перебудова і літературна наука [редакційна стаття]. — Рад. літературознавство, 1988, № 8, с. 3).

²⁷ Таке саме стилістичне явище широко простежується і в інших слов'янських мовах досліджуваного періоду. Див., зокрема: Земская Е. А. Клише новояза и цитация в языке постсоветского общества // Вопр. языкознания. — 1996. — № 3. — С. 23–31.

²⁸ Див., наприклад, на матеріалі кількох слов'янських мов: Трифонов Р. А. Деякі прагматичні особливості вибачень за пафос у блогосфері // Мовознавство. — 2011. — № 3. — С. 41–49. Слово *пафосний* у молодіжному сленгу розвинуло похідні значення: «про кого-небудь — який поводить, тримається надто піднесено, невідповідно до ситуації, і тому фальшиво, навіть смішно»: «Актор робився *пафосним*, немов Господній глас» (Л. Дереш. Архе); «Як правило, всі міліціонери-жінки в кіно — *пафосні*, завжди на каблучках, завжди такі серйозні. А героїня Лілі вийшла живою й справжньою» (Високий Замок, 25.08.2011, с. 9); «про що-небудь — надто піднесений; надто претензійний»: «ставити перед собою *пафосні завдання*», «Ілля сидів у своєму *пафосному кріслі*» (І. Карпа. Фройд би плакав).

Розвиток і повна або часткова переорієнтація суспільства чи тільки певних його верств у розумінні своїх «загальнолюдських» пріоритетів і цінностей прослідковуються в цілому ряді конкретніших тематичних напрямів, різних за широтою охоплення мовного матеріалу. Найпотужнішими з них є моделі «від застою до розвитку, реформ» і особливо «від тоталітаризму до демократії» (втім, інші напрями також тією чи іншою мірою виражають ці основоположні семантико-аксіологічні опозиції нової доби, в тому числі й напрям просто «від нового до старого», який як найзагальніший за своєю суттю поставлено за логікою речей першим у пропонованій класифікації).

3.1. Від *старого*, під яким у часи «перебудови» розумілося радянське, а в добу незалежності (особливо напередодні, під час і після соціально напружених змін президентської влади у виборах 2004 і 2010 рр.) і те, що його трактують політичні опоненти як небажані залишки правління попередньої влади, до *нового*, — активізація у вжитку відповідних означень, а також тематично суміжних слів: *нове (політичне) мислення*, про необхідність якого говорили під час «перебудови» її провідники («... рух уперед дається нелегко: через важку відмову від стереотипів *старого мислення* — до утвердження *нового*, соціально відповідального» — Знання та праця, 1988, № 10, с. 2, «... в деяких фрагментах Ви [М. С. Горбачов] почали повторюватись, але се ми списували на рахунок ретроградів, яким треба було наполегливо нагадувати, втокмачуючи “*нове мислення*”» — Б. Олійник. Два роки в Кремлі. — К., 1992, с. 7); «Що там казати: багато завалів треба ще розгребти на шляху *нових форм господарювання*» (Ф. Зубанич. Жмут пшениці та будяк посередині. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 155); *оновлення: революційне оновлення* (про «перебудову»); «Свіжий вітер благодетельних змін, *оновлення*, гласності відчувається скрізь і в усьому» (Людина і суспільство, 1987, № 6, с. 6). На межі 80–90-х років, коли дедалі проблематичнішим ставало подальше існування СРСР, принаймні в його тодішньому варіанті, набули частотності звороти: «*Оновленому Союзу бути!*» (гасло прихильників збереження СРСР); *новий союзний договір*, який мали підписати, але так і не підписали союзні республіки. Прихильники *нового* охоче критикували «*вчорашніх*» і «*вчорашнє*»: «Тепер на нас раптом звалилася гора першорядних книг, раніше оточених колючим дротом заборон. Йде велика *переоцінка цінностей* у політиці, в літературі, в історії, в мистецтві... Падають *учорашні* ідоли, *вчорашні* авторитети, блякнуть *учорашні* букварі й хрестоматії» (Є. Сверстюк. — Літ. Україна, 3.10.1991, с. 2); «*вічно вчорашні*» (В. Чорновіл про комуністів).

Оновлення розумілося не тільки як зміна, виправлення негативних рис *старого*, але і як повернення несправедливо забутих у радянський час його позитивних рис — їх *відродження*. Це слово у значенні «відновлення чого-небудь цінного для суспільства, перед цим утраченого або занедбаного» значно активізувалося у вжитку як у соціально-духовному: *духовне, моральне, релігійне відродження* (*відродження духовності, моралі, віри, традицій і звичаїв*), так і в національно-державному (див. п. 4) аспектах. Під час «перебудови» поширилися такі вислови, що ставали, зокрема, назвами газетних і журнальних рубрик, як *повернені імена, повернена література, з призабутої спадщини, твори з шухляди, кінофільми, зняті з полиці*, і т. ін. (про заборонені в радянський час, а тепер опубліковані, випущені на екран твори): «На межі 80–90-х [NN] не кинувся друкувати “*вірші з шухляди*”, як це робили тоді всі, навіть ті, хто в стіл нічого не писав» (І. Гуляй. — Голос України, 9.07.1999, с. 16). *Оновлення* — це також і відновлення втрачених духовних зв'язків з цінностями минулого, пор., наприклад, назви громадських організацій, що виникли в період «перебудови»: «*Спадщина*», «*Меморіал*».

У добу незалежності використання означення *новий* у суспільно-політичному лексиконі стало ще частотнішим: по-перше, у зв'язку з досить частими змінами в керівництві державою, у складі політичної, підприємницько-фінансової «еліти»: *нова влада, новий уряд, президент; нова президентська, урядова команда; нова хвиля політиків, політики нової хвилі*; по-друге, у зв'язку з формуванням і постійним оновленням політичних, підприємницько-фінансових та ін. «структур»: *новий клас* (зокрема, про підприємців, народних депутатів України), *нова буржуазія*; стала популярною розмовна номінативна модель з цим прикметником на позначення певних соціальних верств — за місцем проживання, діяльності: *«нові українці»* (за зразком *«новые русские»*) і *«вужче»* — *«нові закарпатці»*, *«нові кияни»*, *«нові “донецькі”*» та ін. (про підприємців, комерсантів, банкірів, які, зайнявшись приватнопідприємницькою діяльністю в період «перебудови», швидко і, як звичайно вважають, нечесно, незаконно розбагатіли) — і за родом діяльності: *«нові ліві»*, *«нові жєбраки»* і под. (див. також у п. 6 модель з *нео-*); по-третє, у зв'язку з необхідністю в нових суспільних умовах — в умовах політичної, соціальної, комерційної конкуренції — позиціонувати, подавати свою політичну силу, свою продукцію і т. ін. у потрібному світлі: у рекламі — як в апелятивній лексиці (*«новий засіб»*, *«нове»*, *«новинка»* тощо), так і у власних назвах: *«Новий словник...»* (така назва фігурує тепер не на одному словнику української мови), у назвах політичних організацій: *«Нова Україна»* тощо.

3.2. Від застою до розвитку, реформ. Ключовим словом першого етапу реформування ще радянського суспільства (1985 — перша половина 1991 рр.) стало *перебудова* — як позначення, по-перше, системи заходів, спрямованих на подолання негативних явищ попереднього періоду в різних сферах суспільного життя і на кардинальну переорієнтацію розвитку держави в бік демократизації суспільства та демонополізації економіки, і, по-друге, самого відповідного періоду в історії країни (пор. *відбудова* — про повоєнний період): *глибока, докорінна, революційна перебудова; (свіжий) вітер перебудови, хвиля перебудови; необоротність* (рідше *незворотність*) *перебудови; прихильники, прибічники — противники, вороги перебудови* («...групки тих, хто, видаючи себе за *прихильників перебудови*, насправді є її знівченіми *противниками*». — Сільські вісті, 12.04.1989); у складі вже клішованих зворотів (походженням переважно з промов М. С. Горбачова): *починати перебудову треба з себе* («Партія почала перебудову з себе, рішуче відроджує лєнінський стиль діяльності». — Сільські вісті, 5.11.1988), *особиста відповідальність кожного за долю перебудови* (Рад. Україна, 1.06.1989), *перебудова — це жива творчість мас*; у назвах організацій: *Народний рух України за перебудову* (1989 р.; з наступного року уточнення «за перебудову» з назви було знято). Це синекдохічна спеціалізація значення слова з безоб'єктним уживанням — на основі активізації та узагальнення ряду нових випадків його об'єктного вживання в суспільно-політичній лексиці, пор. характерні для описуваного періоду випадки об'єктного вживання цього слова в його вихідному значенні дії: *перебудова економічного, соціального, культурного життя; перебудова управління економікою; перебудова самої психології людей* і под. На основі цього словозначення швидко сформувалося розгалужене словотвірне гніздо: *перебудовн(ч)ий* (*процеси, реформи, період, вітри* та ін.), *антиперебудовний* (*сили, позиції, настрої*), *до- і після(пост)перебудовний* (див. п. 6); розм. *перебудовник* і *антиперебудовник; перебудовувати(ся) / перебудувати(ся)*: «Від *перебудови* не так просто відмахнутися. *Перебудовуватися* треба всім» (Літ. Україна, 21.01.1988), «Двері розчинилися, і до кабінету секретаря парткому рішуче ввійшов кореспондент шанованої газети, який не раз бував на заводі. — Ну, як *перебудовується*? — по-діловому почав він. — А ви? — запитанням на запитання відізався секретар» (В. І. Воловик. — Комуніст України, 1989,

№ 7, с. 27); пор. один з анекдотів того часу, побудований на обіграванні різних значень цього дієслова: «— У вас у колгоспі вже всі *перебудувалися*? — Та ні, агроном ще не встиг. Не вистачило шиферу». Однак на межі 80–90-х років почали вже говорити про те, що «*перебудова стала пробуксовувати*», про *кризу перебудови*; у цього слова утворюються вже несхвально-іронічні конотації (з уживанням його в лапках, з означеннями *так звана, горбачовська*, без перекладу з російської мови: «*перестройка*»): «...що ж у нас вийшло в результаті градобобою, гучно названого “*перебудова*”?» (Б. Олійник. Зазнач. праця, с. 59), з якими воно переважно й уживається тепер.

Опозитами до *застій* стали також *реформи* і *прискорення* (останнє так само, як і *перебудова*, усталилося як автономізація слова внаслідок його вживання в низці тематично однотипних об’єктних та атрибутивних словосполучень: *прискорення науково-технічного прогресу, соціально-економічного розвитку, соціально-економічне прискорення* і т. ін.): *економічна реформа* («Поряд з демократизацією життя суспільства і радикальною економічною реформою наростаючими темпами повинна йти перебудова системи народної освіти і виховання мас». — Рад. Україна, 8.01.1988), *реформа цін, політичні реформи*, де-що пізніше (аж до нашого часу): *аграрна, житлова, грошова* та ін. *реформа*; «Нам не вдасться *реформувати* економіку, науку, суспільне життя, якщо наша культура буде на нинішньому рівні» (Рад. Україна, 1.06.1989); *реформування органів державної влади, судочинства, правоохоронних органів; уряд реформаторів* (про уряд «помаранчевої» коаліції на чолі з Ю. В. Тимошенко); *курс на прискорення, стратегія прискорення, механізм прискорення*; «Комсомольці і молодь! Сміливо, активно, по-новаторському включайтеся у розв’язання завдань *прискорення*!» — Рад. Україна, 19.10.1986); «Розмірковує Овсій / Не без задоволення: / — Пересидів я *застій*, / Дасть бог — і *прискорення*» (Перець, 1989, № 15, с. 4). Однак на шляху *прискорення* також постає бар’єр — *гальмування: гальмування перебудови, механізм гальмування* («Перебудова — це не тільки рішуче подолання застійних процесів, злам сил *гальмування*, а й міцна опора на живу творчість мас» (Знання та праця, 1989, № 7, с. 18).

Помітним явищем на шляху розвитку суспільства поставали *кризи* (явище, про яке досі говорилося лише на зарубіжному матеріалі): «А що нам вдалось за роки перебудови? Від застою дійти до кризи замість прискорення, від декларативної дружби народів до кривавих міжнаціональних сутичок» (Голос України, 22.02.1991); деякі з них, як-от *економічні, фінансові, політичні, урядові кризи*, виникали з певними інтервалами, деякі — існували майже хронічно, як *екологічні*, деякі ж — хронічно, як *духовна, моральна*, про які говорять ще від початку 90-х рр.; *кризовий (стан, ситуація, рівень, явища)*: «Екологічна ситуація, зокрема на Україні, загрозлива, кризова, якщо не гірше» (щорічник «Україна. Наука і культура», 1989, вип. 23, с. 36) — *антикризовий (програма, заходи, комітет)*. Для характеристики крайнього вияву кризи в чому-небудь утворилися переносні значення слів *обвал (вітчизняної економіки, національної валюти, цін, у вугільній промисловості)* і особливо *обвальний (інфляція, приватизація та ін.)*.

Хронологічно поки що останнім у ряду ключових слів цього тематичного напрямку в економічному аспекті стане, можливо, *модернізація*: в усякому разі саме під гаслом «*Модернізація України*» відбувся останній з’їзд провладної Партії регіонів (18.03.2012 р.).

Українське суспільство не зазнавало протягом описуваного часу тих подій і періодів докорінного зламу суспільно-політичного ладу, що їх звичайно іменують революціями. Проте слово *революція* у своєму образно-піднесеному вживанні вже кілька разів ставало одним із ключових для цієї доби: а) як характе-

ристика «перебудови» (слідом за виступами М.С.Горбачова): «Перебудова — це революція згори»; б) студентська «революція на граніті» — уже усталена назва тривалого голодування студентів з політичними вимогами в жовтні 1990 р. на плитах майдану Незалежності в Києві, що, зокрема, привело до падіння уряду (або просто збіглося з ним у часі); в) «Помаранчева (рідше Оранжева) революція» — широковідома назва громадсько-політичних подій у центрі Києва в листопаді — грудні 2004 р., які були яскраво вираженим протестом проти масових фальсифікацій під час президентських виборів і ширше — взагалі проти обмеження демократії та соціальної несправедливості в країні й наслідком яких стало недопущення до влади того з претендентів, якого звинувачували в цих махінаціях (хоча саме він мав підтримку з боку влади); цей комплекс подій увійшов до переліку «кольорових революцій», як стали називати — за кольором символіки — низку масових мирних акцій у різних країнах на початку ХХІ ст., спрямованих на заміну авторитарних політичних режимів демократичними²⁹. Синонімом назви «Помаранчева революція» стало слово *Майдан* (з великої літери) в переосмисленому метонімічному значенні, утворене від *майдан Незалежності* — центральної площі Києва, де й відбувалися ці події: *це було ще до / вже після Майдану*. В іншому, метафоризованому, значенні це слово стало позначенням подібних подій у різних країнах: «У столиці Мексики почався свій “Майдан”. На центральну площу Мехіко виходять сотні тисяч громадян..., які вимагають перерахунку голосів на президентських виборах» (Україна молода, 4.08.2006)³⁰.

3.3. Від *тоталітаризму* до *демократії* й пізніше — між *демократією* і *авторитаризмом*. Поняття *демократії* висунулося на перше місце в ряду тих суспільних цінностей, особливу потребу в яких заявила «перебудова», що зумовило значну актуалізацію в мові компонентів відповідного словотвірного гнізда — частотність їх уживання, нові осмислення, номінативну й, зокрема, словотвірну продуктивність. *Рух до демократії (розвиток демократії)* відбувався в українському суспільстві двома хвилями: а) у період «перебудови» (в одному руслі з іншими народами СРСР і європейських соціалістичних країн), а пізніше і в незалежній Україні — як «загальнодемократичні» процеси з загальним орієнтуванням на сучасний європейський «лібералізм» і б) з кінця 80-х — початку 90-х рр. — уже також як «національна демократія» (див. п. 4). На етапі «перебудови» це був рух до *справжньої, реальної демократії* (на відміну від тодішньої *радянської, соціалістичної демократії*, яку, до речі, в дискурсі радянської державної ідеології також іменували *справжньою*), до *парламентської демократії*; з побажаннями і закликами (часто вони йшли в житті з промов М. С. Горбачова): *учитися демократії* («Сьогодні нам усім треба вчитися демократії»). — Сільські вісті, 6.11.1988), *Більше демократії!*; *курс на демократизацію* охоплював усі сфери: *демократизація життя, суспільства, державного апарату, армії, правоохоронних органів та ін.*; *широкий демократизм*; утворився широкий ряд атрибутивних словосполучень: *демократичний (вибір, принципи, цінності, рух, процеси, оновлення, перетворення, реформи, сили, табір, блок, платформа, преса, вибори, суспільство, держава та ін.)*; *демократ* (з утворенням нового значення «той, хто підтримує “перебудову” й перебуває в опозиції до комуністів-“партократів”»). Але незабаром став увиразнюватися й критичний струм у поглядах різних суспільних кіл на такий курс, причому не тільки серед

²⁹ Для позначення тих суспільно-політичних подій, що супроводжували здобуття та проголошення Україною 24 серпня 1991 р. державної незалежності, слово *революція* не застосовується. Пор. ч. *satetová (pězná) revoluce* — як назва тих подій, що привели до ліквідації соціалістичного ладу в колишній Чехословаччині (листопад 1989 р.).

³⁰ Тараненко О. О. На теми сучасного українського ономастикону... — С. 22.

консерваторів радянської та комуністичної орієнтації, що було цілком прогнозовано, а й ширше, оскільки «*демократичні реформи стали пробуксовувати*», а «*демократи*», як виявилось, далеко не завжди відповідають цій назві та тим сподіванням, що на них покладали, — з набуттям словами *демократія* і *демократ* несхвально-іронічної оцінки: *вулична, мітингова демократія*, іронічний оксиморон *розгул демократії*, каламбурна контамінація *демократура* (пор. *демократія* і *диктатура*), іронічне «*демократизатор*» — про гумовий кийок, з допомогою якого тепер уже відкрито (як у Європі!) міліція стала розганяти несанкціоновані мітинги й демонстрації, зневажлива каламбурна контамінація *демокрад*. У політичній лексиці актуалізувалися давно вже призабуті (після 20-х років) слова з несхвальною конотацією *мітинговий* (*пристрасті, хвиля, демократія*), *мітингувати, мітингування* (саме слово *мітинг* не відходило до пасивного складу і в радянський час — як позначення відповідної політичної акції, організовуваної «згори»), закріпилися слова, раніше не відомі в радянській дійсності, *популізм* (*популіст, популістський: лозунги, обіцянки та ін.*), *охлократія*:

«Ми повинні розглядати нашу партію як найважливіший елемент суспільної рівноваги, балансу різноманітних політичних сил. Одна річ змінювати характер і спосіб дії цього механізму, але знищувати його не по-хазайськи, та й небезпечно. Це був би акт нового тоталітаризму, *тоталітаризму вулиці* й хитромудрих златоустів нашої епохи, епохи перебудови і *безмежної демократії*, що переходять у свою протилежність. Пам'ятаймо, що є *демократія* і є *охлократія*, влада народу і влада юрби» (В. В. Секретарюк, перший секретар Львівського обкому Компартії України. — Рад. Україна, 30.07.1991, с. 2).

У сучасній Україні до «*демократичних сил*» належать як «*ліберально-демократичні*» (політично центристські), так і «*національно-демократичні*» суспільні кола — на противагу, з одного боку, силам лівої політичної орієнтації, а з другого, — політичним силам, що представляють інтереси великого капіталу, до яких сьогодні відносять насамперед Партію регіонів України, яка з лютого 2010 р. перебуває при владі:

«Лідери кількох парламентських партій виступили із відкритим зверненням до українського народу та *націонал-демократичних сил* щодо ситуації, яка склалася напередодні виборів президента. ... Коментуючи факт оприлюднення звернення, Микола Томенко відзначає: «Традиційно *демократи* об'єднуються за 5 хвилин до критичного моменту. Ми ж вирішили почати процес реального об'єднання *демократичних сил* за п'ять днів до виборів»» (С. Гончарук. — Газ. по-укр., 14.01.2010).

Під час перебування при владі «помаранчевих» політичних сил говорили про *демократичну коаліцію, демократичний уряд* (на чолі з Ю.В.Тимошенко), тепер говорять про *демократичну опозицію*.

Але, з іншого боку, ще з кінця 90-х років почали говорити вже про ознаки *згортання* (а не *розвитку*, як до цього) *демократії* в суспільстві, про зростання *авторитаризму* в країні (це стосується другого терміну президентства Л. Д. Кучми і ще більшою мірою періоду президентства В. Ф. Януковича):

«Здавалося, після ненависного і сто разів проклятого комуністичного тоталітаризму ніщо не могло перепинити шлях України до свободи і демократії. Тим часом, поклавши руку на серце, не можемо сказати, що досягли бажаної мети. Поблукавши певний час демократичними манівцями, Україна дедалі впевненіше виходить на звичну дорогу *авторитаризму*. Можливо, не такого брутального, як раніше, добре упакованого в демократичну фразеологію...» (П. Толочко. Україна на шляху до демократії? — Голос України, 8.08.2000, с. 4); «Після зміни влади в Україні Європа побачила, що наша держава стала на шлях *авторитаризму*. З такими країнами, як наша зразка Януковича, в європейців зовсім іншим діалог» ([Із інтерв'ю з політологом О. Палієм]. — Експрес, 22.03.2012, с. 4).

3.3.1. Від монополізму до можливості вибору: *державний, відомчий монополізм; відомства-монополісти*; «Державні органи користуються (зловживають)

своїм монопольним становищем (правом)»; переносно: ідеологічний монополізм, монополія КППС на державну владу, монополія на істину (вислів, що став досить уживаним), монопольне користування інформацією і т. ін. — заклики з боку «демократів»: «Геть монополію на істину!»; набули широкого вжитку вже саме щодо вітчизняної дійсності префіксальні утворення *демонополізація*, *антимонопольний* (політика, законодавство, комітет); розширилося вживання слів *свобода* (вибору, думок, слова, зібрань, мітингів і демонстрацій та ін.), *вільний* (преса, ефір, волевиявлення, вибори, виїзд за кордон, підприємництво та ін.): «Щоб ринок працював, щоб він був повноцінним, не урізаним, треба дати зелену вулицю свободі підприємництва, вільній конкуренції і приватизації» (Голос України, 13.02.1991);

1) від *безальтернативності* до *альтернативності* і *плюралізму* — розгортання цього руху в ідеології, політиці, праві: *безальтернативний* (політика, вибори, інформація та ін.) — *альтернативні* погляди, вибори на *альтернативній* основі (*альтернативні* вибори), *альтернативний* кандидат (на виборах), *альтернативний* законопроект; у соціальній сфері: *альтернативні* профспілки, *альтернативні* засоби масової інформації, *альтернативна* служба (дозволена призовникам за новим законодавством цивільна служба замість обов'язкової військової), звідси розм. *альтернативник*, *альтернативна медицина* (поряд з «офіційною»); в економіці: *альтернативна енергетика* (на природних ресурсах, екологічно нешкідлива), навіть *альтернативна білизна* (такий напис доводилося бачити в поїздах на пакунках з постільною білизною — нібито кращою від звичайної й тому дорожчою). Проте в тих випадках, коли цей же мовний колектив не хоче, не допускає іншого вибору, лишаються з позитивною маркованістю номінації з *безальтернативністю* (наприклад, *політики ринкових реформ*, уже в незалежній Україні: *європейського вибору України* — див. п. 5). До розряду активної лексики ввійшло слово *референдум* («Нам сьогодні ... слід розпочати всеукраїнське опитування (референдум) проти АЕС». — Літ. Україна, 3.08.1989), частотним стало вживання слів *вибори* й навіть нещодавно запозиченого книжного *електорат* та новоутвореного *електоральний*. Слово *плюралізм* стало вживатися в новому для вітчизняної дійсності значенні «звичайне співіснування в суспільстві різних, навіть взаємовиключних суспільно-політичних, світоглядних, релігійних і т. ін. поглядів, позицій, різних форм політичного, економічного, культурного життя» (досі *плюралізм* трактувався лише як поняття ідеалістичної філософії та буржуазної соціології)³¹: «*Плюралізм думок, гласність, демократизація громадського життя, дискусії* — все це нам допомагає» (Літ. Україна, 3.08.1989); на початку «перебудови» обережно йшлося лише про *плюралізм думок, поглядів, соціалістичний плюралізм*, але незабаром уже почали відкрито говорити про *демократичний, політичний, ідеологічний, релігійний, економічний плюралізм, плюралізм форм власності, плюралізацію суспільного життя, плюралістичну демократію*. З 1990 р. звичайним явищем суспільного життя стає *багатопартійність*; керівництво вже незалежної України любить говорити про *багатовекторність* зовнішнього курсу України.

Кількість і різноманітність ліній поділу населення країни на різні сегменти (страсти) помітно збільшилися, а у зв'язку з номінативним вичленуванням у структурі суспільства того чи іншого новозапровадженого або ж «нововідкрито-

³¹ Пор., наприклад: «*Pluralism*... 4a. Стан суспільства, в якому члени різних етнічних, расових, релігійних або соціальних груп мають право на автономне користування їхньою традиційною культурою або сферою особливих інтересів та на їх розвиток у межах спільної цивілізації» (Merriam-Webster's Collegiate Dictionary.— Springfield, Massachusetts, U.S.A, 1993.— 10th ed.— P. 896).

го» (актуалізованого в масовій свідомості) сегмента виникає потреба в такому ж мовному «освоєнні» його опозита, який до того не потребував і не мав свого окремого позначення, оскільки був нібито єдиним (неподільним) або й просто «і так зрозумілим». Так виник (переважно в розмовній мові) цілий ряд нових опозицій на позначення різних суспільних груп — від сфери економіки до сфери сексуальних орієнтацій людей:

— у зв'язку із запровадженням приватної сфери економіки і поширенням, зокрема, назви *приватник* на позначення осіб, зайнятих у цій сфері, виникає й назва *бюджетник* — на позначення осіб, зайнятих у сферах, що фінансуються з державного бюджету (це працівники державних установ — учителі та викладачі вищих навчальних закладів, медики, науковці та ін.): *бюджетники і приватники*; у зв'язку із запровадженням платних форм надання певних послуг державними установами, зокрема вищими навчальними закладами, і виникненням назв *платник і контрактник* також поширюється назва *бюджетник: студенти — бюджетники і контрактники (платники)*;

— у зв'язку з посиленням уваги суспільства до сфери статевого життя в його різних виявах (як наслідок поширення відповідної тематики на телеканалах, у шоу-індустрії, поширення еротичної та порнографічної продукції) і поширенням у вжитку слів *гомосексуаліст* (разом з кількома розмовними і жаргонними синонімами «голубий», *гей* та ін.), *лесбіянка*, *особа нетрадиційної статевої (сексуальної) орієнтації*, що означають осіб, які віддають перевагу статевим стосункам з особами своєї статі, виникають і назви *гетеросексуал*, *особа нормальної (традиційної) статевої (сексуальної) орієнтації*, розм. *натурал* — на позначення осіб, які відчують статевий потяг до осіб протилежної статі.

З початку 90-х років одним із ключових у суспільно-політичному лексиконі епохи стало також словотвірне гніздо слова *структура* (переважно у формі множини) в його новому значенні «підрозділ, складник певного цілого — суспільства в цілому або його певної частини; ширше — взагалі певне суспільне формування, угруповання, організація, що базується на певному устрої» (слово *структура* в цьому значенні розвинулося на основі відомого в науковій мові значення «утворення, що характеризується певною організацією»: наприклад, *геологічні, ракові структури*): *владні* (тобто органи державної влади), *державні, силові, приватні, політичні, підприємницькі, банківські, тіньові, кримінальні, мафіозні структури*; «Як поінформувала нас офіційна особа (із *силової структури*), ... нещодавно рішення військового суду Західного регіону України схвалила колегія Верховного суду» (Високий Замок, 29.07.1997); «Г. Коль з розумінням поставився до прагнення України... інтегруватися в *європейські структури*» (Голос України, 9.07.1991). Як саме слово *структура* в цьому його значенні, так і, причому ще більшою мірою, його деривати *структурувати, структурування, структурований* і з певними відмінностями у вживанні *(ре)структуризувати, (ре)структуризація, (ре)структуризування, (ре)структуризований*: «...майбутній парламент працюватиме так само хаотично і непродуктивно, якщо не буде прийнято нового виборчого закону, який допоможе політично структурувати суспільство» (В. Чорновіл. — Час, 1997, № 19); «Завершальним етапом становлення [світового українства] є відродження і структурування українських громад у країнах СНД і Балтії. ... Важливу роль могла б тут відіграти і більш досвідчена й добре структуризована західна діаспора» (Літ. Україна, 4.09.1997) — актуалізувалися в загальномовному вжитку і збіглися в часі з виразненням соціальної диференціації сучасного суспільства, що можна вважати невинновипадковим;

2) від державної до недержавних форм власності³²: *недержавний* (сектор економіки, форми власності, підприємства, навчальні заклади). У загальному руслі державної економічної реформи в період «перебудови» і в 90-і роки стала актуалізовуватися лексика, пов'язана з поступовою відмовою від планової економіки, адміністративного регулювання економіки, з *денаціоналізацією* власності (сам цей термін, однак, не набув поширення, на відміну від *роздержавлення* і *приватизація*), з перерозподілом у співвідношенні різних секторів економіки і т. ін. Так, ще в межах державної економіки стала зростати активізація складних слів з компонентом *само-*: (економічна) *самостійність* (підприємства), *самооплатність* (*самоокупність*), *самофінансування*, *самокредитування* («Колектив [Львівського виробничого об'єднання “Конвеєр”] перейшов на самокредитування: його трудівники стали першими в країні власниками акцій свого підприємства». — Рад. Україна, 22.01.1988); активізація лексики на позначення різних форм ведення «недержавної» економічної діяльності: *господарський розрахунок* (*госпрозрахунок*)³³; *підряд* (*господарський, колективний, бригадний, сімейний, особистий* та ін.); *оренда, орендний, орендар, орендарство* та ін., нове *орендодавець*; *індивідуальна трудова діяльність* (у часи «перебудови», за задумом партійних ідеологів, у цій сфері мали б працювати насамперед пенсіонери, домогосподарки, інваліди, у вільний від основної роботи та навчання час — інші категорії населення); *кооператив* (*виробничий, посередницький, торговельний* та ін.; мережа кооперативів мала охопити передусім сфери обслуговування та виробництва товарів для населення — за зразком країн «народної демократії», де сфера побуту населення була забезпечена значно краще, ніж в СРСР), *кооперативний* (*діяльність, сектор, підряд; кафе, ресторан, магазин, готель*), *кооператор* (останнє слово в публіцистиці нерідко супроводжувалося означеннями *спритний, меткий* і под., виступало в негативно маркованих контекстах³⁴); невдовзі в повсякденній мові це слово розширило значення до «узагалі приватний дрібний підприємець». З 1987–1988 рр. набули поширення слова *підприємництво, підприємець* (значно рідше — його корелят *підприємниця*), *підприємницький*, стійкі словосполучення зі словом *підприємство*: *мале підприємство* (скорочено *МП*), *спільне підприємство* (*СП*; на основі поєднання різних форм власності або з участю зарубіжних засновників), а трохи пізніше *приватне підприємство* — скорочено *ПП*, *приватний підприємець*, які лишаються й досі в офіційній сфері, але в загальному слововжитку тепер функціонують значно частіше *бізнес* (*готельний, гральний, рекламний, туристичний* та ін.; *великий, середній, малий* — за обсягом діяльності, обігом коштів та активів; *легальний, нелегальний, або тіньовий*; з формуванням похідного значення збірності: «діалог уряду з вітчизняним бізнесом»), *бізнесмен, бізнес-леді і бізнесвумен*, розм. *бізнесменка*; на позначення якісної ознаки таких людей дещо розширило свою частотність слово *підприємливість*: «Люди часом ще воліють “сидіти” на бюджетному забезпеченні. А тут ми платимо за ініціативу, підприємливість і

³² Найповніший у радянський час «Словник української мови» в 11 томах (К., 1974, т. 5, с. 283–284) подавав такі значення слова *недержавний*: 1) який не має прав державності (*недержавні нації*) і 2) який не виходить з інтересів держави, не керується ними (*недержавний підхід до справи*), не виділяючи значення «який не належить до державної сфери власності».

³³ У документах КПРС та в публіцистиці починаючи з 1987 р. широко говориться про трудівника як *господаря*, наприклад: «Селянин має бути господарем на своїй землі, а не слугою, — отоді він і лишиться у селі, буде дбати не лише про своє, а й про громадське, державне» (Зубанич Ф. Зазнач. праця. — С. 157).

³⁴ Наприклад: «Багато нинішніх кооператорів, що появляються, наче опеньки після грибного дощу, слабо нагадують “цивілізованих”» (Рад. Україна, 1.05.1989): у ті кілька років знову стали цитувати вислів В. І. Леніна «Соціалізм — це лад цивілізованих кооператорів».

професіоналізм» ([Із інтерв'ю з президентом “Української біржі” В. Баби-чем]. — Вечірній Київ, 27.06.1991), яке і в певні періоди радянської історії могло вживатися з позитивною конотацією щодо «своїх» (*соціалістична підприємливість*), однак це слово не стало частотним; *ринок* у загальному значенні «сфера вільного товарно-грошового обігу» (*продовольчий, товарний, сировинний, фондовий, фінансовий ринок; ринок зерна, землі, цінних паперів, робочої сили, послуг; перехід до ринку*), *ринковий* (*відносини, економіка, реформи, ціни*), нове розм. *ринковик* «прибічник ринкових реформ, ринкової економіки» (є й *антиринковик*). Поряд з іменником *комерціалізація*, який увійшов в обіг у 70-і — на початку 80-х років, стали широко вживатися його похідні *комерціалізувати(ся)*, *комерціалізований*. З початку 90-х років стають широкоживаними новотвори *роздержавлення* (рідше — відповідне дієслово та пасивний дієприкметник), *акціонування* (*державних підприємств і закладів, колгоспів*) та інші спільнокореневі слова (з 1987–1988 рр. також актуалізувалися давно вже відомі *акція, акціонер, акціонерний: капітал, підприємство, товариство*, скорочено *АТ, банк*); *приватизація* та спільнокореневі *приватизувати / приватизовувати* (*підприємство, магазин, власну квартиру*), *приватизований, приватизаційний* (*приватизаційний чек*), *приватизатор* (пор. у каламбурній контамінації — як натяк на нечесність і махінації в проведенні цих заходів: *прихватування, прихватувати, прихватування*). На межі 80–90-х років утрачають «радянські» конотації несприятливі такі слова, як розм. *індивідуал* «той, хто займається індивідуальною трудовою діяльністю», *одноосібник* (*селянин-одноосібник*), *приватновласницький* (*діяльність, господарство*), *приватник*.

3.3.2. Від державно-бюрократичного до соціального, «людського»³⁵:

1) відбулося розгортання сфери «*громадянського*» з відповідним розширенням застосування цього прикметника (на відміну від «державного» і «класово-партійного»): *громадянський вибір, договір, громадянські права, громадянська ініціатива, громадянська активність* («Доводити, що останнім часом небувало зросла громадянська активність киян, як, утім, і всіх радянських людей, означає ломитись у відчинені двері». — Вечірній Київ, 8.12.1988), *громадянський конфлікт, мир, громадянська непокор, громадянська солідарність* («У День соборності активісти громадських організацій розгорнули над Дніпром 200-метровий прапор і підписали з політиками *Маніфест громадянської солідарності*». — Україна молода, 24.01.2012, с. 5: про мітинг опозиційних сил у Києві), *громадянська злагода (згода), громадянське суспільство* — як явище поки що майбутнього («В республіках з'явилися зародки громадянського суспільства у формі різних рухів, асоціацій, об'єднань громадян». — Голос України, 20.02.1991, с. 2); поширився іменник *дебюрократизація*. Зросла частотність функціонування гнізда *самоврядування, самоврядний, самоврядність*; іменник *громада (територіальна громада)* набув у другій половині 90-х років нового значення — «самоврядна адміністративно-територіальна одиниця» (на зразок комуни);

2) посилилася увага до сфери «*соціального*»: *соціальна сфера* (розм. *соціалка* — універбація, що свідчить про достатньо високу частотність уживання цього словосполучення), *соціальна інфраструктура* (житлово-комунальна сфера, мережа закладів побутового обслуговування, торгівлі, охорони здоров'я, освіти та дошкільного виховання і т. ін.), *соціальна програма, соціальна допомога, реабілітація, соціальне облаштування, побудова соціальної держави, посилення соціальної спрямованості ринкових реформ; заклики до соціальної справедливості*;

³⁵ «Головна перебудова, думається, та, що проходить в людині, що утверджує її гідність, а суспільству прищеплює втрачену повагу до унікальності її особистості. Не люди для держави, а держава для людей!» (Зубанич Ф. Знач. праця. — С. 151).

соціальний працівник (професія, що з'явилася вже в добу незалежності, пор. англ. *social worker*); *соціальне житло* (певна квота, що безоплатно передається для незаможних верств населення); *соціальні сорти хліба* (основні сорти хлібних виробів, відносно низькі ціни на які влада підтримує й дотаційно); *соціально захищені / незахищені верстви населення* і под.; на першій стадії цього руху до демократизації суспільства це були також пошуки «*соціалізму з людським обличчям*» (повернення до образу «празької весни» 1968 р.), «*демократичного соціалізму*» (на відміну від «казарменого», «бюрократичного», «деформованого» соціалізму);

3) активізувалися у вжитку з розширенням сфери лексичної сполучуваності слова *люди* (уже не в значенні «народ», як у радянський час: «*радянські люди*»), *людський* — *людський фактор* (вислів, що перейшов з промов М. С. Горбачова) як вияв посилення уваги партійно-державного керівництва до людини, людей, визнання саме за ними вирішального значення в «перебудові»: «Говорячи про перебудову економіки, всього суспільства, ми називаємо вирішальним фактором саме людський, душу і розум, компетентність і відповідальність, ініціативність і сумлінність тих, хто втілює цю перебудову в життя» (П. Позняк. — Прапор комунізму, 7.11.1987, с. 3); у політичних передвиборних програмах: «*Десять кроків назустріч людям*» (програма В. Юценка до президентських виборів 2004 р.), «*Україна для людей*» (програма В. Януковича до президентських виборів 2010 р.); *народний*: *народна дипломатія* «неофіційна міжнародна діяльність окремих осіб, громадських рухів і т. ін., яка сприяє повнішому взаєморозумінню народів, країн»; *народний фронт* (громадські організації в деяких республіках колишнього СРСР під час «перебудови»); у власних назвах: *Народний рух України [за перебудову]*, *Народна партія України*, «*Народна газета*» та ін.;

4) відбулася дезактуалізація у сфері соціальної моралі (як і в економіці: див. вище) «шанобливого» ставлення до *колективізму*, *колективного* і несхвального — до *індивідуалізму*, *індивідуального*, що призводило в радянський час до применшення значення особистості, придушення її інтересів і прав в ім'я «громадських» (читай: державних) інтересів. Так, поняття *індивідуалізму*, яке в словниках радянського часу подавалося як риса «буржуазної приватновласницької» психології, в сучасних довідниках дається з двома значеннями: 1) моральний принцип, в основі якого лежить протиставлення інтересів окремого індивіда інтересам суспільства, віддавання переваги особистим інтересам перед громадськими (загалом збігається з трактуванням і радянського часу, але позбавлене ознак ідеологізації та оцінності); 2) прагнення до вираження своєї індивідуальності, своєї особистості³⁶; неактуальним стало зауважувати про кого-небудь, що він (вона) «*протиставляє себе колективу*», а саме слово *колектив* уже не належить до ідеологічно маркованого лексикону. Зросла частотність уживання деяких слів із само-: *самореалізація* (щодо людини як особистості), яке почало з'являтися на сторінках преси ще з 80-х років, але словники української мови стали фіксувати його тільки від початку 2000-х рр.: «Ми прагнемо, щоб до влади приходили професіонали з високими моральними якостями, щоб намічені структурні зміни забезпечували нові робочі місця, можливості *самореалізації особистості*» (Віче, 2000, № 4); утворилося також дієслово *самореалізуватися / самореалізовуватися*; *самодостатній* (з розвитком нового значення «про людину, суспільну групу, державу і т. ін. — який має достатньо велику міру внутрішньої самостійності, незалежності»): «Особиста трагедія міністрів і

³⁶ Див., наприклад: Мінчак Г. Б. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття): Автореф. ... канд. філол. наук. — К., 2003. — С. 11.

України загалом полягає в тому, що вони не є *самодостатньою* політичною і державною *фігурою*» (Толочко П. Україна на шляху до демократії? — Голос України, 8.08.2000, с. 4); «Ця книжка вчить жінок бути *самодостатніми*» (з анотації до праці з питань гендерної рівності);

5) відбулася актуалізація в загальному ряду тих нових явищ, що покликані налагоджувати контакти між органами влади і суспільством та відбивати ставлення людей до влади (це, зокрема, регулярні різноспрямовані соціологічні опитування населення), поняття *довіри* з боку людей, різних суспільних верств до влади: запровадження *Служби* (або *телефону*) *довіри* в містах (неофіційної анонімної психологічної допомоги по телефону з боку фахівців-психотерапевтів); набули поширення, як і в «цивілізованому» світі, вислови *довіра* / *недовіра* громадян *до влади* («Це свідчить про небажання більшості українців повертатися у ведмежі обійми “старшого брата”, до чого знову і знову закликають ліві кандидати, а також про *недовіру* діючій *владі*». — Укр. слово, 24.12.1998, с. 4), відомий у світі *кредит довіри*; «Віктор Ющенко задовго до завершення виборчого марафону почав будувати нову систему влади... Після перемоги в Україні буде сформовано *уряд народної довіри* з представників різних політичних сил» (Я. Іванчук. — Високий Замок, 11.11.2004).

3.3.3. Від «соціально-класових» до «загальнолюдських» категорій. Поняття «загальнолюдського» ортодоксальна комуністична ідеологія, як відомо, часто трактувала як «позакласове», «абстрактне», «буржуазне»: *абстрактний гуманізм, буржуазна благодійність* і т. ін. — на відміну від «класових» і «партійних», «революційних», «соціалістичних» і «комуністичних» категорій радянського часу: *соціалістичний гуманізм, соціалістична демократія, соціалістичні цінності, класова мораль, комуністична мораль, партійний підхід, революційна законність* і под., а поняття «радянського» мало пріоритет над традиційним, усталеним у народі століттями: *радянський патріотизм* і под. Починаючи від періоду «перебудови» звичайним стало апелювання до понять і, відповідно, слів *совість, почуття власної гідності* («Завдання літератури сьогодні — відновити, реставрувати відповідальність, професійну честь, максималістську чесність у своїй роботі, почуття гідності в кожній людині»: В. Яворівський. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 166), *моральність*, лунають заклики до повернення *загальнолюдських цінностей*. До активного вжитку після тривалої перерви повернулися *благодійність* (із синонімами *добродійність, добродійність* і навіть *благочинність*): *благодійна допомога, благодійна організація* і т. ін., *милосердя*; підвищилася частотність уживання слів *гуманний, гуманність, гуманізм, гуманістичний* (*пріоритети, цінності*), поширилися слова *гуманізація* (*освіти, кримінального законодавства, армії* та ін.), *гуманізувати*; прикметник *гуманітарний* під впливом англійської мови набув нового значення — «пов'язаний із забезпеченням прав людини, задоволенням її матеріальних потреб і духовних інтересів (на безоплатній основі)»: «міжнародна співпраця в *гуманітарній сфері*», *гуманітарна місія, акція, обмін, співпраця, політика держави, гуманітарний вантаж*; «*Гуманітарні потреби* людини — чинник не другорядний» (Ю. Килимник. — День, 5.08.2011, с. 13); Громадська *гуманітарна рада* при Президентові України (під час президентства В. Януковича); номінація *гуманітарна допомога* стала загальноновживаною, про що свідчить і функціонування її в розмовній мові у скороченій формі *гуманітарка*. Відхід від «соціально-класових» категорій демонструють також повернення до нормального життя слова *селяни* (замість *колгоспники*), апелювання органів влади вже не до *трудолюбних* («Трудящі Радянського Союзу

палко вітають...», «зустріч керівників держави з трудящими столиці» і под.), а до народу, населення, жителів (мешканців).

3.3.4. Від офіційного (організованого «згори» і визнаного «нагорі» або тільки трактованого таким з боку опонентів) до неофіційного, часто стихійного, «самодіяльного»: офіційна преса (яка відбиває позицію державної влади); офіційна медицина — на протигагу різним нетрадиційним течіям у лікуванні людей («— Чи користуєтесь ви послугами офіційної медицини? — Практично поки що ні, але це не означає, що я не приймаю офіційну медицину» ([Із інтерв'ю з дуже популярним на межі 80–90-х рр. екстрасенсом А. Чумаком].— Зоря, Дніпропетровськ, 26.12.1990); неохвално з боку опонентів: офіційний правопис, офіційне мовознавство, офіційна історія (як наука). Розширили свій семантичний обсяг і частотність уживання одиниці з ще більш неохвалною конотацією офіціозний (воно вживається тепер переважно в значенні «офіційний») та офіціоз (у нових значеннях «офіційна ідеологія; офіційна ситуація, офіційні обставини» і збірн. «представники офіційної ідеології»): «Вже вибір місця проведення заходу свідчив багато про що: замість традиційного театру імені Франка — парадний, порадянському офіціозний Жовтневий палац» (День, 29.03.2002); «— Я знаю, чого чекати від дорослої аудиторії, а чого чекати від дитячої — ні. Думала, що придуть усі класами, посідають, буде офіціоз, діти дивитимуться у вікно та нудьгуватимуть» (День, 9.12.2009);

неформальний (про несанкціоновані, незареєстровані об'єднання людей за певними інтересами, ідеями, ідеалами): неформальна організація, об'єднання, рух; звідси усічена розмовна форма неформал, перев. мн. — представник таких об'єднань (насамперед різноманітних молодіжних, не «охоплених» комсомолом, — футбольних фанатів, рокерів, «металістів», байкерів та ін., а згодом і громадських, політичних) (слово було активним у період «перебудови»); про впливових у суспільстві, у певних його групах людей, які, однак, не є представниками влади та провладних органів, керівництва на тому чи іншому рівні: неформальний лідер; у перші роки «перебудови» в суспільстві поширилося маловідоме досі слово харизма з похідними: харизматична особистість, харизматичний лідер, харизматик (політик-харизматик і под.);

незалежний «який не перебуває у сфері чийсь компетенції, у підпорядкуванні кому-, чому-небудь і, отже, проводить і виражає власну лінію діяльності (або принаймні має бути таким)»: незалежна громадська організація, комісія, незалежний експерт; незалежна преса, газета (це означення може подаватися і в її вихідних даних), журналіст; незалежна профспілка (це означення подається і в її назві); незалежний депутат (який не входить до депутатських фракцій); незалежне правосуддя, незалежні суди (поки що як дезидерат!); неурядовий «неофіційний, не пов'язаний з урядом і взагалі найвищою державною владою, але достатньо авторитетний»: організація, комісія, фонд;

активізація деяких складних слів з компонентом само-: «Мене не випустили б [з відділу міліції], якби не протести людей. Селяни одразу зібрали сходку, створили групу з 15 чоловік, комітет самооборони. І він пікетував і обласну адміністрацію, і прокуратуру... Навіть газету почали видавати. Це була унікальна самоорганізація (це слово, утворене порівняно недавно, досі вживалося переважно в науковій мові щодо різних форм організації матерії. — О.Т.). І влада злякалася» ([Із інтерв'ю з сільським головою одного із сіл Херсонської області]. — Газ. по-українськи, 13.04.2012, с. 7); «Наше суспільство напрочуд слабке і майже не подає ознак самоорганізації» (С. Тримбач. — Літ. Україна, 14.06.2012, с. 11); «Народна самооборона» (одна з політичних партій).

3.3.5. Від закритості до відкритості, тобто приступності / неприступності для громадського доступу, обговорення та контролю (суспільства, влади, інфор-

мації; працювати в умовах закритості / відкритості); закритий — відкритий (для пропозицій, критики тощо); під очевидним впливом англійської мови ³⁷ в 90-і роки сформувалася в подібному значенні також опозиція *непублічність* — *публічність*: «...бажано, щоб в Україні зрештою з'явився єдиний публічний механізм вирішення бізнесових проблем» (Н. Білоусова. — День, 8.06.2012, с. 10), «Ключ до подолання корупції в аудиторському середовищі — це *публічність* і *прозорість*» (День, 28.01.2010), «Головний механізм захисту для журналіста — це *публічність*» (О. Романюк. — Україна молода, 28.06.2012, с. 5); одним із визначальних принципів «перебудови», поряд з *демократизацією*, стала *гласність* — як відкрита належна інформація про будь-яку суспільно важливу діяльність у країні та можливість вільного її обговорення (*широка, повна* або ж, навпаки, *дозована гласність, політика гласності, у світлі гласності, розширення гласності*), а також *гласний* (обговорення та ін.), *гласно* — з її okazіональним опозитом каламбурного творення *безгласність* («...існувала наче гласність центру, ресубліканська і місцева. Останню дошкульно, сердито обзивали *безгласністю*». — Голос України, 25.04.1991, с. 11); у подібному ж переносному значенні ясності, зрозумілості стала вживатися опозиція *непрозорий, непрозорість* — *прозорий, прозорість* («Ми оздоровимо НАК «Нафтогаз» як найбільш *закриту, непрозору систему*»: П. Порошенко, міністр економічного розвитку. — Т/к ТВі, «Вечір з Миколою Княжицьким», 5.04.2012; «Очільника обласної державної адміністрації звинувачують у проведенні *непрозорої політики* та управління комунальними й державними ЗМІ регіону»: Я. Тракало. — Україна молода, 7.06.2012, с. 3; *прозорі умови договору, прозора цінова політика, прозоре судочинство; прозорі правила гри* — одне з нових кліше; «Влада має ставати *прозорою*»; «Ми працюємо *прозоро*»), які активізувалися під явним впливом англ. *transparent*, що було запозичене й безпосередньо («*Транспарентність* нині є необхідною характеристикою виконавчої влади. *Відкритість* її сприяє розвитку демократії, громадянського суспільства». — Віче, 2009, № 8) і також стало вживатися, хоч і значно рідше, у цьому значенні.

О. О. TARANENKO

FORMATION OF THE NEW SYSTEM OF SOCIAL VALUES AND PRIORITIES OF THE UKRAINIAN SOCIETY (based on the late XXth — early XXIst century Ukrainian language materials). I

The article focuses on the main tendencies of nominative and axiological reorientations in the development of lexical-phraseological structures, of word-building means systems, and of a stylistic means stock in the Ukrainian language of the late XXth — early XXIst century, that occurring mainly in socio-political and socio-economic thematic spheres. They consist in orienting, on the one hand, to new, critical comprehension of the previous system of socio-political, moral and cultural values of a society, and, on the other hand, to forming a new system of social values: it is, first, an actualization of traditional and «common to all mankind» social, moral, cultural landmarks and priorities, secondly, rebirth and strengthening of nation-state Ukraine aspects language representation, thirdly, emulation of «European» and «world-wide» values/

Keywords: «revaluation of values» in language, key words in the Ukrainian language of the modern age, nominative and axiological tendencies in the Ukrainian language of the modern age.

(Продовження статті див. у наступних номерах журналу)

³⁷ Утім, подібне вживання слів *публічність, гласність* було відоме в російській мові ще в першій половині XIX ст. під впливом відповідних слів німецької та французької мов. Див.: Fleckenstein Ch. Schlüsselwörter der Periode der Umgestaltung aus sprachhistorischer Sicht // Ztschr. für Slavistik. — 1990. — Bd 35. H. 6. — S. 800–802.

МИСТЕЦТВО ТЛУМАЧЕННЯ СВЯТОГО ПИСЬМА У ПЕРЕКЛАДАЦЬКИХ КОМЕНТАРЯХ С. АВЕРИНЦЕВА

У статті запропоновано змістову типологію мовних елементів, які тлумачаться в коментарях С. Аверинцева до здійсненого ним перекладу Святого Письма. Показано, що тлумачення спрямовані на руйнування мовного, культурно-історичного та теологічного бар'єрів; встановлено принципи історичності, традиційності, діалогу, варіативності і межі тлумачення, якими керується С. Аверинцев; розглянуто прийоми пояснення темних місць Святого Письма.

Ключові слова: російська мова, герменевтика, С. Аверинцев, Святе Письмо, предмет, принципи і прийоми тлумачення.

Герменевтика, набувши у XX ст. статусу методологічного інструменту пізнання буття через розшифрування його мовного виміру, не втрачає актуальності і як наука і мистецтво тлумачення релігійних текстів, що вкрай важливо з огляду на духовний стан людства, позначений, з одного боку, релігійними пошуками, а з другого, — поширенням релігійних систем на історично чужій землі. Кожна релігійна система вимагає тлумачення бодай з трьох причин. По-перше, усі вони ґрунтуються на містичній основі; по-друге, вони прагнуть до просторової експансії; по-третє, вони покликані забезпечити своє буття при зміні поколінь. Усі види релігійної комунікації потребують інтерпретації задля своєї успішності. Як зазначає Н. Мечковська¹, можна виділити три види герменевтичної роботи, що обслуговують релігійне спілкування: це власне інтерпретація (богословська, навчальна, просвітницька), переклад і редагування.

У цій розвідці зроблено спробу типізувати предмети інтерпретації, її методологічні принципи та способи тлумачення темних місць у перекладацьких коментарях С. Аверинцева. Тлумачення є невід'ємним складником перекладу — як умова перекладу для перекладача і як його результат для читача. Тлумачення в С. Аверинцева є інструментом перекладу.

Російська православна традиція тлумачення Святого Письма має давню і багату історію, яка починається перекладами Святого Письма церковнослов'янською мовою. Першим почав аналізувати Біблію російською мовою Г. Постников (1820-і роки), хоча повний переклад здійснено лише 1877 р. У різні часи прославилися як тлумачі та інтерпретатори Фр. Скорина, М. Грек, М. Критулос, К. Лукарис і П. Могила (латиною), С. Яворський, Св. Дмитро (Ростовський), Я. Блонницький, С. Тодорський, В. Лящевський, Г. Слонимський; у XIX ст. — Філарет, ректор Петербурзької академії, М. Лузін, Ф. Бухарев, М. Грибанів-

¹ Мечковская Н. Б. Язык и религия. — М., 1998. — С. 23.

ський, О. Катанський, В. Румовський. Хоча за радянських часів духовне релігійне життя переживало кризу, був майже відсутній церковний друк, дослідження релігійних текстів продовжувалося світськими вченими, зокрема Д. Абрамовичем, В. Адріановою-Перетц, Д. Лихачовим, С. Аверинцевим.

У пострадянський період широке визнання здобули праці богословів Д. Меня, М. Рижського, А. Кураєва, Ф. Козирева та ін., однак власне герменевтичних досліджень Святого Письма дуже мало, частіше перевидаються дореволюційні праці чи їх компіляції², що зумовлено, очевидно, дефіцитом спеціалістів у сфері давніх мов та одночасно носіїв християнського світогляду. У цьому контексті діяльність С. Аверинцева у справі наближення Священних текстів до сучасного освіченого читача важко переоцінити. С. Аверинцев, будучи світським ученим, був також і членом Патріархальної Синодальної Біблійної комісії; він — визнаний православною церквою авторитет у галузі перекладу Святого Письма (Євангеліє від Матвія, Луки, Марка, Книга Іова, Псалми)³.

Постать С. Аверинцева викликає нині великий інтерес і в Україні. У 1998 р. йому було присвоєно звання професора *honoris causa* Києво-Могилянської академії. У видавництві «Дух і Літера» було видано праці С. Аверинцева: «Софія-Логос.Словник», «Связь времен», «Стихи духовные»; переклади: «Многоценная жемчужина», «Псалмы Давидовы», «Евангелия», «Книга Иова».

Герменевтичний метод С. Аверинцева, як основа філологічного дослідження — передусім у літературознавстві, став предметом уваги у працях Л. М. Гаспарова, О. Седакової, К. Сігова, однак праці, де б він розглядався як інструмент перекладацької діяльності С. Аверинцева, нам невідомі.

Філологічний талант С. Аверинцева, його неповторність дослідники детермінують різними, інколи протилежними чинниками, що зумовлено аспектом дослідження та індивідуальністю бачення. Серед різних поглядів щодо засад творчого методу С. Аверинцева важливими для нашого дослідження є питання взаємодії розуміння і тлумачення, вихідної ланки у міркуванні та діалогічності його дискурсу. Так, К. Сігов вважає, що вихідним пунктом у міркуваннях С. Аверинцева є слово⁴, тоді як О. Седакова⁵ кваліфікує метод С. Аверинцева як дедуктивний: він виходить з філософських, богословських, антропологічних засад, хоча там же зауважує, що метод С. Аверинцева — це мова, «досліджена до етимологічних коренів»⁶.

О. Седакова наполягає також на пріоритетності розуміння перед тлумаченням, що сповідував сам С. Аверинцев⁷, хоч в іншому місці називає його метод — «розуміння і тлумачення»⁸. Гадаємо, що таке протиставлення правомірне

² Пор., наприклад: Законъ Божий для семьи и школы / Сост. С. Слободской.— Свято-Троицкая Сергиева Лавра.—Репринт. изд. со 2-го изд. 1966 г.— Б. г.— 723 с.; Библийская энциклопедия.— М., 1891.— Репринт. изд.— М., 1990.— 903 с.; Толковая псалтырь.— Спасо-Преображенский Мгарский монастырь.— 2001.— 590 с.; Попов Н. Священная история Нового Завета : Учебник для гимназий, реальных училищ, учительских семинарий.— Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1998.— 234 с.

³ Аверинцев С. Собрание сочинений. Переводы.— К., 2004.— 636 с.

⁴ Сігов К. Архіпелаг Аверинцева // Аверинцев С. Собрание сочинений. Переводы.— К., 2004.— С. 11–18.

⁵ Седакова О. Сергей Сергеевич Аверинцев. Воспитание разума // Континент.— Париж ; М.— 2005.— № 126 (октябрь-декабрь).— С. 412–422.

⁶ Седакова О. Рассуждение о методе // Новое литературное обозрение.— М., 1997.— № 5.— С. 177–190.

⁷ Седакова О. Сергей Сергеевич Аверинцев. Апология рационального // Континент.— 2008.— № 135.— С. 372–385.

⁸ Седакова О. Рассуждение о методе.

лише в контексті складників герменевтичного процесу, основою якого, за Г. Гадамером, є розуміння, тлумачення ж пропонує варіанти розуміння⁹. Будь-яка ж вербалізація розуміння є тлумаченням, оскільки відбувається перекодування вихідного тексту мовою дослідника, при цьому, як цитує О. Седакова В. Бібіхіна, надійно продумане і втілене передбачає майбутнє розуміння, хоч і не завжди таке, як очікується¹⁰. Таким чином, тлумачення і розуміння — взаємодетерміновані аспекти герменевтичного процесу. Стосовно перекладацьких коментарів це протиставлення знімається: за формою воно є тлумаченням, оскільки передбачає читача, задля якого і здійснив автор свій труд, за змістом — полем взаємодії двох смислів-розумінь — автора і читача.

Питання діалогічності дискурсу С. Аверинцева розглядається у двох аспектах: діалог з об'єктом аналізу та діалог з читачем. Тут також фіксуємо розбіжності у сприйнятті творчості С. Аверинцева. О. Седакова виділяє діалог з об'єктом¹¹ (що підтримує її тезу про пріоритет розуміння) та діалог з читачем — «адресованість»¹². Більше того, у статті «Слово Аверинцева» вона засвідчує: «Просвітництво було його безсумнівним покликанням. Якось, зустрівшись на вулиці Горького, ми зупинились, і Сергій Сергійович став розповідати про свої останні пошуки в арамейському субстраті Нового Заповіту, поглянувши на людей, що поспішали навсбіч, він вигукнув: “Мені всім, всім їм хочеться це розповісти!”»¹³. Натомість Л. М. Гаспаров зауважує, що склад розуму С. Аверинцева був закритий, монологічний, такий, що подає приклад самостійної думки. Цитуючи думку С. Аверинцева про те, що він прагне не присвоїти собі давні культури, а радше самому ввійти в них, дослідник висновок: філолог не співрозмовник давньої культури, а скромний тлумач біля неї, що переказує слова, не до нього сказані¹⁴. Аналіз коментарів виявив різні рівні діалогічності, хоч, звісно, питання спроможності сучасної людини як адресанта у діалозі з давнім текстом може стати предметом спеціального методологічного обговорення.

О. Седакова виділяє також прийом дихотомій¹⁵, відлуння якого простежуємо у введенні дискусивності в тлумачення, та постульовану С. Аверинцевим необхідність прийняти речі, непідвладні розуму¹⁶, що широко зафіксовані нами в коментарях як принципи межі і варіативності тлумачення.

Переклад — це спосіб трансляції культур, а зближення культурних світів, як зазначав ще Ф. Шляйєрмахер, може відбуватися двома способами: або пристосуванням мови оригіналу до мови читача перекладу, або, навпаки, долученням читача до мови оригіналу, і лише цей, другий, підхід є справжнім перекладом. Х. Ортега-і-Гассет¹⁷ визначає переклад не як твір, а лише як шлях до нього. Завдання перекладача полягає в тому, щоб відірвати читача перекладу від власних мовних навичок (у прийнятій сучасній термінології краще сказати — мовної картини світу) і змусити його рухатися у сфері мовної картини світу автора оригіналу. Особливо це важливо для перекладу давніх авторів. Філософ наводить приклад із

⁹ Див.: Мусієнко В. П. Розуміння як основа герменевтичного процесу // Вісник Черкаського університету. Сер. «Філол. науки». — Черкаси, 2001. — Вип. 24. — С. 56–60.

¹⁰ Седакова О. Сергей Сергеевич Аверинцев. Апология рационального.

¹¹ Седакова О. Сергей Сергеевич Аверинцев. Воспитание разума; Седакова О. Сергей Сергеевич Аверинцев. Апология рационального.

¹² Седакова О. Рассуждение о методе.

¹³ Седакова О. Слово Аверинцева.

¹⁴ Гаспаров Л. М. Памяти Сергея Аверинцева // Новый мир. — 2004. — № 6. — С. 124–126.

¹⁵ Седакова О. Сергей Сергеевич Аверинцев. Апология рационального.

¹⁶ Седакова О. Сергей Сергеевич Аверинцев. Воспитание разума.

¹⁷ Ортега-и-Гассет Х. Нищета и блеск перевода // Что такое философия. — М., 1991. — С. 349.

історії перекладів Платона, вказуючи, що найпліднішим виявився переклад Ф. Шляйєрмахера, який зумисно відмовився зробити «красивий» переклад. У розділі статті «Злиденність і блиск перекладу» під назвою «Блиск» Х. Ортега-і-Гассет визначає переклад як такий жанр, що не претендує на досконалість, може бути потворним, важко читатися, але винятково прозорим, навіть якщо така прозорість вимагала б численних приміток¹⁸. Переклади С. Аверинцевим Святого Письма цілком відповідають зазначеним Х. Ортегою-і-Гассетом вимогам блиску — із застереженнями щодо потворності, оскільки, як засвідчують православні богослови, його переклади відзначаються поняттєвою точністю, лексичним тактом і, наскільки можливо, ритмічною відповідністю оригіналу, хоча, зрозуміло, без численних приміток зміст тексту не дається читачеві.

Знаменно, що С. Аверинцев у післямові перекладача, обговорюючи питання доступності перекладу, зазначає, що читач Святого Письма повинен входити у віру вузькими воротами, і посилається при цьому на Євангеліє від Матвія: «Узкими входите воротами, ибо просторны ворота и широк путь, ведущие к погибели, и много тех, кто входят ими. Но тесны ворота и узок путь, ведущие к жизни, и мало тех, кто находят их» (Мт 7 : 13–14)¹⁹. У коментарях до Євангелія від Матвія він зазначає, що християнська віра — це єднання з поколіннями людей, які вірили до нас; таке єднання передбачає одночасно і дистанцію, і перемогу над дистанцією²⁰. У цих коментарях наявні види тлумачення, усталені російською традицією²¹: лексико-семантичні, теологічні, лінгвокультурні, концептуальні та ін. Вони характеризуються філологічною ретельністю, глибиною проникнення в картину світу оригіналів, яка можлива лише для глибоко віруючої людини.

1. Предмет тлумачення. Оскільки тлумачення темних місць у С. Аверинцева є інструментом перекладацької діяльності і входять у коментарі, вибір одиниць тлумачення суттєво відрізняється від об'єкта тлумачення в навчальних богословських виданнях чи книгах для широкого кола читачів. У коментарях перекладача тлумачаться лише одиниці, які мають неоднозначний зміст, певний потаємний смисл, ореол, полемічну історію тлумачення, вікові культурні нашарування, — з метою аргументації зробленого перекладачем вибору чи перестороги. Одиниці ж обмеженого вжитку стають предметом розгляду вкрай рідко. Усього витлумачено майже триста фрагментів із Євангелій від Марка і Матвія, тридцять — Книги Іова, п'ятдесят — Давидових псалмів.

Тлумачення покликані подолати бар'єри на шляху міжкультурного діалогу сучасних носіїв російської мови, які в основній масі ще тільки наворачтаються до втрачених православних духовних джерел, з давніми священними текстами, або, точніше, творцями християнської віри. Ці тлумачення націлені на руйнування мовних бар'єрів (семантика, метафори, неясні місця, стиль), культурно-історичних (терміни культури, історії, природи, власні імена), теологічних (старозавітні рефлексії, новозавітні вірування).

Розглянемо на прикладах, як у перекладацьких коментарях С. Аверинцева поновлюється духовний зв'язок епох і народів заради порозуміння і розвитку.

1.1. Виділення окремого мовного рівня поряд з культурно-історичним і теологічним, які в нашому випадку також репрезентовані слововжитком, мотивовано тим, що у значенні слова є не лише онтологічний, а й лінгвістичний

¹⁸ Там же. — С. 351.

¹⁹ Аверинцев С. Собрание сочинений. — С. 306–307.

²⁰ Там же. — С. 194.

²¹ Попов Н. Знач. праця.

зміст, який потребує міжкультурного коментаря. Тут фіксуємо лексико-семантичні тлумачення слів і словосполучень специфічного вжитку: *Осанна!* (с. 267), *горлица* (с. 219), *морок и прах* (с. 461), *скорбящие* (с. 199), *лицедеи* (с. 254), *пустыня* (с. 215), *насущенный* (с. 203); алегоричних висловлювань: *в оный День* (с. 204), *в книге Моисея* (с. 276), *Многие* (с. 244); метафор і символів: *геенна* (с. 200), *родовые муки* (с. 279), *виноградник* (с. 271), *женых* (с. 232). Подано також стилістичні коментарі до окремих слів і висловлювань: *удобнее верблюду через игольное ушко, нежели богатому войти в Царство небесное* — гіперболічність (с. 266); *что же нам, пойти накупить хлеб?* — неввічливість (с. 251), *возвещая* — ілюція милості (с. 215)²².

Лексико-семантичне тлумачення окремих слів і словосполучень обмеженого вжитку, як правило, супроводжується коментарем конотацій, історичного фону і т. ін. Наприклад, до слова *корбан* (арамейське) «дар Богу» подано розлогий коментар щодо його табуїстичного змісту: того, що призначено Богові, не можна брати людині (с. 255). Тлумачення слова *претория* супроводжується роздумами про місце її розташування, а слова *когорта* — про можливості її розміщення у дворі преторії (с. 244–245). У коментарях до назви *Сирийская финикиянка*, чи *сирофиникиянка*, зазначається, що цей етнонім розрахований на римського читача, котрий розрізняв карфагенських і сирійських фінікійців (с. 256). Вигук *Осанна!* «[о, Господи,] спаси ж!» — вписано в широкий контекст ритуальної поведінки паломників, завдяки чому термін перетворився з благання про допомогу чи спасіння у славослів'я (с. 267).

Лінгвістичний інтерес становить роз'яснення фрази *Вправду ты из них! Вот и по говору можно распознать* (Мт; 26 : 73): у талмудичній літературі зустрічається відгомін анекдотів про галілейську говірку, що була не завжди зрозуміла мешканцям Єрусалима і давала привід для глузувань (с. 205). Аргументуючи доцільність перекладу вірша з Давидового псалма ... *ибо все боги народов — морок и прах* (95/96 : 5), автор зазначає, що абсолютно неперекладне словечко [элим] «морок і прах» ніби передражнює звучання єврейської лексеми [элоhim] «Бог», «боги». У слова *Благовестие* (Ісуса Христа) С. Аверинцев фіксує мерехтіння смислів: на фоні старого смислу «проповідь про Христа» з'являється новий — «жанр оповіді про Ісуса Христа» (с. 209), а в епітета *Возлюбленный* (Мк 1 : 11) — можлива поява значення «Єдиний, Єдинородний» з огляду на його функціонування у Старому Заповіті: *Возьми сына твоего единственного, которого ты любишь* (Бут. 22 : 2), *Вот, отрок Мой, которого я держу за руку, избранный мой, к которому благоволил душа моя* (Іс. 42 : 1) (с. 220).

Лінгвістичні тлумачення С. Аверинцева часто детерміновані характером мовної свідомості сучасного російськомовного читача. Наприклад, при тлумаченні словосполучення *Званные на брачное пишество* (букв. «сини чертога брачного») автор розкриває перед читачем специфіку іншої етнічної ментальності порівняно з російською: «характерний ідіоматичний вираз у дусі семітської семантики. Наприклад, на івриті наш вираз “друг дому” передається як “син дому”» (с. 232). Наближаючи євр. [суккот] до російськомовного сприйняття, автор застерігає, що правильніше було б перекласти його як *шалаш*, оскільки воно перегукується з ритуальними *кущами*, однак зі стилістичних причин він утримується від уживання цього іменника, який у російській мові позбавлений сакральньо-обрядової конотації, і приймає лексему *шатер* (с. 251).

²² Всі ілюстрації тут і далі за кн.: Аверинцев С. Знач. праця (далі в дужках зазначаємо сторінку).

Мовний бар'єр виявляється і у випадку перифраз, які були зрозумілі в євангельські часи, а нині вимагають пояснень, наприклад *В книге Моисея*: «мається на увазі Исх. 3 : 6» (с. 276); *Многие*: «це звичайне слово може, зрозуміло, мати таке саме звичайне значення; цікаво, однак, що воно точно відповідає одній із самоназв єсейської общини в текстах Кумрана» (с. 244); *в оный День*: «термінологічне позначення Страшного Суду» (с. 204) і т. ін.

Важливе місце в коментарях перекладача посідають семантичні, концептуальні тлумачення, здавалося б, зрозумілих лексем, але наповнених у тексті специфічним змістом. Так, інтерпретуючи слово *скорбящие*, С. Аверинцев зазначає, що семантика грецького оригіналу (πενθοντες) пов'язана з оплакуванням і трауром, тобто такою скорботою, що є не лише виявом емоції, а й обов'язком, а відмова від неї — зрадою (с. 199). Стосовно слова *пустыня* автор застерігає щодо неприпустимості сприйняття його в сучасному значенні, бо в біблійські часи воно означало незаселений простір і було насичене конотаціями, пов'язаними з оповідями Виходу; пустеля — це місце покаяння, одкровення, навернення і т. ін. (с. 215). Цікавий з філологічного боку і тонкий аналіз концептів *лицедеи / лицемеры* (с. 254), *безумный (безумец)* і *глупец* (с. 460).

Шар інтерпретованих метафор і символів у коментарях С. Аверинцева значний: *Геенна* (с. 200), *женых* (с. 232), *соль* (с. 262–263), *виноградник* (с. 271), *птицы небесные* (с. 239), *золото, ладан, мирра* (с. 198), *родовые муки* (с. 279) і багато інших. Наприклад, розкриваючи символічне значення «дух» для *соли*, перекладач зазначає, що воно виникло з аналогії до матеріального життя — сіль була в жаркому кліматі єдиним консервантом їжі, що фіксується в рабинській літературі: тіло так само загние без душі; більше того, у Вавилонському Талмуді на цьому вибудована аргументація вселення душі в тіло при зачатті, а не при народженні, бо «Залиш м'ясо без солі на три дні, і воно загние» (с. 262–263).

Істотну роль у наближенні тексту до читача відіграє стилістичний коментар. Так, наприклад, аргументуючи варіант перекладу *Что же нам, пойти накупить хлебов?* (Мк 6 : 37), автор зазначає, що «тон запитання досить нечемний і в оригіналі» (с. 251). Пропонуючи переклад *Дух гонит его в пустыню* (Мк 1 : 12), автор ремствує, що «не хотів би змушувати читача ніяковіти через таке незвичне дієслово, але ... для розповідної манери Мк ... характерне віддання переваги більш енергійному, різкому, кострубатовому слову, ніж в інших Євангеліях» (с. 221).

Ще один приклад: *Удобнее верблюду пройти через игольное ушко, нежели богатому войти в Царство небесное* (Мк 10 : 25). С. Аверинцев однозначно пов'язує цей вираз з гіперболою, «взятою Ісусом із фольклору, чи то створеною на очах у слухача. Подібні гіперболи досить нередкі в талмудичній літературі, входячи в систему учительної стратегії: вони повинні були своєю неочікуваністю пробуджувати стомлені уми учнів» (с. 266). Становить інтерес глибокий семантико-стилістичний аналіз вставного слова *εὐθὺς* «відразу». Автор відзначає його високу частотність у Євангелії від Марка, пояснюючи це тим, що воно цілком відповідає концентрованої динаміці дії. При цьому він пропонує також зафіксовану в літературі думку про мерехтіння семітського субстрату «тоді» (с. 219).

1.2. Культурно-історичні тлумачення. Їх важливість розуміли вже євангелісти. Так, у Марка читаємо про фарисеїв, які здивувалися, що учні Христа їдять хліб, не омивши рук: *Дело в том, что фарисеи и вообще иудеи, держась предания древних, не едят, пока не омоют рук должным образом* (7 : 3–4) і т. д. Оскільки Євангеліє від Марка розраховане на християн із язичницького середовища, Марк змушений був урахувати інший культурний контекст.

Культурно-історичні тлумачення наявні в усіх інтерпретаціях Святого Письма, і, можливо, з плином часу і послабленням гуманітарного складника в освіті їх частка зростатиме. Коментарі С. Аверинцева взагалі розраховані на підготовленого читача. Автор, звичайно, тлумачить окремі терміни типу *лента*, *кодрант*, *динарій*, значення яких легко встановити з контексту чи за словником, але основну увагу звертає на культурологічний зміст звичайних слів і сполучень, який може пропустити читач. Серед них: заборона послухникові торкатися хворого на проказу, а в есейській общині — така сама заборона торкатися члена общини (с. 230), сприйняття митарів, що вступають у контакт з римлянами, як нечистих, а отже, неприпустимість спільної трапези з ними (с. 231); час закінчення суботніх заборон і дозволу на працю, зокрема на перенесення хворого (с. 230); тіснота кімнат, у яких можна вчадіти від задутого гноту, а тому його гасили, накриваючи посудиною (с. 238); звичай відпускати одного в'язня на свято (з посиланням на талмудичні тексти) та ін.

С. Аверинцев, коментуючи слова Ісуса *Кто опустил руку свою в одно блюдо со мною, тот предаст меня* (Мт 26 : 23), пояснює, що опустити руку в блюдо, яке стоїть перед іншим — за наявності ще хоча б одного блюда за столом, — означає у традиційному кодексі Сходу претензію на особливу міру дружби й довіри. Звідси читачеві стає зрозумілим передбачуване віроломство не просто зрадника, а зрадника-друга (с. 204). Сучасному християнинові так само треба пояснити, чому жінка, яка умахувала голову Ісуса в домі Симона з повного жбана, розбила його перед цим: *разбив сосуд, она стала возливать нард на Его голову* (Мк 14 : 3). Культурологічний смисл відламування шийки жбана полягає в тому, що всю рідину вилили без залишку. С. Аверинцев також зазначає, що, можливо, тут ідеться про еллінський звичай розбивати використані в ритуалі умащення мертвих посудини. Ісус каже: *Она <...> заранее умастила тело моё для погребения* (Мк 14 : 8).

Фонових знань для адекватного сприйняття тексту потребують і власні імена, серед яких *Царь Ирод* (с. 248), *Левий* (с. 232), *Виффания* (с. 266), *Галилейское море* (с. 222), *Пилат* (с. 293), *Геенна* (с. 200, 261), *Гефсимания* (с. 205, 291), *Варавва* (с. 294) і багато інших. Наведемо, наприклад, неоднозначну характеристику Пілата, яка змінює укорінений у свідомості російського читача образ, навіяний твором М. Булгакова «Майстер і Маргарита». Вона переконлива, оскільки ґрунтується на різних джерелах. С. Аверинцев зазначає, що Пілат — римський префект Іудеї в 18–37 рр., але оскільки з 44 р. особи, що очолювали римську владу в Іудеї, мали титул прокураторів, цей титул часто застосовується і щодо Пілата, як у Тацита. При цьому він апелює до єврейських авторів, які досить яскраво описують негативні риси правління Пілата. Та обставина, що в євангельських оповідях він спочатку не хоче віддавати Христа на страту, на думку перекладача, може пояснюватися різними мотивами: небажанням поступитися Синедріону і бажанням приберегти на майбутнє «Царя Іудейського» як привід для провокації або глухим страхом язичника перед носієм якогось сакрального достоїнства (с. 293–294).

Історичні коментарі спрямовані на подолання часового бар'єра. Так, наприклад, С. Аверинцев коротко характеризує розстановку політичних сил стосовно римських окупантів (с. 274), обговорює гостроту питання щодо сплати податків, яким провокують Ісуса; описує динарій Тиберія (с. 274), відзначає пишноту Храму в часи Царя Ірода з посиланням на Вавилонський Талмуд (с. 278), подає історію спустошення й опоганення Храму в часи римського завоювання — з посиланням на Йосипа Флавія (с. 280) та ін.

У колі культурно значущих концептів С. Аверинцев виділяє також одиничні назви природних явищ, переважно щодо слів із збагаченою семантикою. На-

приклад, у фрагменті Євангелія від Марка йдеться *о горчичном зерне, которое меньше всех других зерен, но дает растение больше всех огородных, так что в его ветвях гнездятся птицы* (Мк 4 : 32) — у контексті могутності Царства Божого. С. Аверинцев саме для російського читача, якому важко повірити в такий розмір рослини гірчиці, зазначає, що на околицях Генісаретського озера гірчиця сягає у висоту трьох метрів — з посиланням на Єрусалимський Талмуд, де йдеться про те, що людина вилазила на гірчицю, як на смокву (с. 239). Пор. ще пояснення фрази *выбиваются из сил из-за встречного ветра* (Мк 6 : 48): шливти треба було на схід, а зустрічний вітер у зимово-весняний сезон легко набирає ураганної сили і називається в місцевих арабів «шаркійє» (с. 252).

1.3. Теологічні тлумачення представлені двома різновидами: тлумаченням старозавітних термінів, асоціацій, алюзій та інтерпретацією християнських концептів.

Старозавітні елементи посідають значне місце в коментарях Євангелій, що цілком закономірно, оскільки християнство виростало на ґрунті юдаїзму, з одного боку, живлячись його ідеями, з другого, — долаючи їх. Сам С. Аверинцев у статті «Старий Заповіт як пророцтво про Новий: загальна проблема очима перекладача»²³, пише про необхідність, зберігши і вірність православній вірі і інтелектуальну чесність, усвідомлювати співвідношення між змістом старозавітних текстів у їх найближчому історичному контексті і християнським поглядом на них як на пророцтво і «перетворення майбутнього».

С. Аверинцев послідовно фіксує в коментарях до Євангелій старозавітні месіанські сподівання євреїв, вплив давньоєврейських усних законів і звичаїв, культури на розгортання новозавітної історії. Наприклад, у коментарі до першого вірша Євангелія від Марка *Начало благовестия Иисуса Христа* подано розлогу довідку про символічне, культурологічне значення слова *Начало* у старозавітній традиції: Книга Буття, а разом з нею і Тора (П'ятикнижжя) і весь канон Старого Заповіту відкриваються словами «На початку» [*берешиш*]. Автор наголошує, що християнство успадкувало цей пієтет єврейської традиції до символіки букв: Ісус — Альфа і Омега (с. 207–208). У словнику загальних понять, пояснюючи термін *Благовестие* (Євангеліє), учений зазначає, що єврейське [*бесора*] означає в різних книгах Старого Заповіту радісну звістку (с. 181). У коментарі до бесіди Ісуса з Іллею та Мойсеєм (Мк 9 : 4), яка мусила засвідчити його божественність для Петра, Якова та Іоанна, необхідність саме цих старозавітних постатей пояснюється для сучасного читача: Мойсей уособлює Тору, Ілля — пророків, а разом вони являють собою «персоніфіковане втілення Старого Заповіту» (с. 259). Пор. ще: *найдите осленка на привязи, на которого еще не садился никто из людей* — подив читача стосовно принципу вибору тварини автор знімає поясненням ритуальної чистоти такої тварини — з посиланням на Числа (19 : 2) і Второзаконня (21 : 3) (с. 267). Приклади можна примножувати: символічна роль Йордану, Ілля як провісник Месії, розкриті небеса, можливість розлучення і повторного шлюбу, форми нечистого, китиці на одязі як знак благочестя, Бог у хмарах і т. ін.

Важливою особливістю і великою проблемою тлумачення християнських концептів є та обставина, що в Євангеліях вони ще не догматизовані і перебувають у стані кристалізації. У цьому контексті вкрай важливими в тлумаченнях є пошуки першопричин християнських уявлень і короткий огляд наступного богословського

²³ Аверинцев С. Знач. праця.— С. 465–481.

опрацювання понять і положень. Таким чином, тлумачення стають своєрідним інтелектуальним долученням сучасного читача до основ християнства.

Коло витлумачених концептів досить широке: *благовестие* (с. 181, 209–214), *крещение* (с. 183, 218), *Сын Божий* (с. 186), *Сын Человеческий* (с. 234), *Братья Твои* (с. 237), *Плотник* (с. 224), *кровь завета* (с. 287) та ін. Наприклад, щодо фрази *Завеса в Храме разодралась надвое* (Мк 15 : 38) зазначено: у Храмі було дві завіси, і, очевидно, йдеться про другу, яка відділяла найпотемнішу частину (Святая Святых). З християнського погляду, розірвана завіса має потрібний символічний смисл: по-перше, Храм, як людина, роздирає на собі одяг, оплакуючи Христа; по-друге, він тужить над власною приреченістю; по-третє, таємниці, до цього закриті, сховані завісою від духовного погляду людини, відтепер відкрилися їй (с. 300). У тлумаченні терміна *крещение* С. Аверинцев, виходячи з етимології гр. βαπτισμα «занурення», підкреслює в понятті містичний зміст «занурення в глибину смерті, що відроджує», яке він фіксує у словах як самого Христа: *В силах ли вы пить чашу, которую Я буду пить, или креститься крещением, которым я крещусь?* (Мт 20 : 22–23), так і ап. Павла: *Все мы, крестившиеся во Христа Иисуса, в смерть его крестились* (Рим 6 : 3); *Был погребен с Ним в крещении, в нем вы и совокресли с верою* (Кол 2 : 12). Автор відзначає семантичний розвиток слова в російській мові: *боевое крещение* — це посвята у смерть, що вселяє трепіт. У тлумачення вводиться передісторія обряду очищення опоганеного через омовіння (с. 183–184).

З великим богословським тактом обговорює С. Аверинцев суто текстологічне питання щодо належності завершальних віршів (16 : 9–11) євангелісту Марку. Даючи на нього аргументовану негативну відповідь, він пише, що це не порушує канонічності Євангелія і не повинно впливати на віру в особисте авторство Марка, оскільки вона ґрунтується не на стилістичному аналізі, а на факторах іншого роду (с. 303).

2. Аналіз тлумачень темних місць у коментарях дозволив постулювати методологічні принципи, якими керувався С. Аверинцев при їх поясненні. О. Седакова, звертаючись у згаданих працях до питання методу С. Аверинцева, метафорично називає його методом мудрості, розшифровуючи як діалог з давніми і безпосередніми попередниками²⁴, роботу з дихотоміями, співбесіду з предметом, дедуктивність підходу, необхідність прийняти речі, непідвладні розуму²⁵. У тому чи іншому вигляді у перекладацьких коментарях присутні діалог, який, проте, на наш погляд, має значно ширшу адресатність, співбесіда з предметом — у вигляді «опитування» змісту слова та визнання необхідності прийняти речі, непідвладні розуму. Лінії дихотомічності відповідає співбесіда з предметом, а дедуктивність є імпліцитною як мисленнєва операція (і не більше) — автор не може допустити її у справі тлумачення Святого Письма.

На нашу думку, методологічні принципи тлумачення Святого Письма у С. Аверинцева можна концептуалізувати як принципи історичності, традиційності, смислової адекватності оригіналу, діалогу, варіативності, межі тлумачення. Покажемо, як вони працюють у перекладацьких коментарях.

Так, дотримуючись принципу історичності, С. Аверинцев вважає більш правильним перекласти ім'я Бога *Шададай* у Книзі Іова, яке, на його думку, пов'язане з ідеєю непоборної сили, словом *Крепкий*, а не *Всемогущий*, як закріпилося в

²⁴ Седакова О. Слово Аверинцева.

²⁵ Седакова О. Сергей Сергеевич Аверинцев. Воспитание разума; Седакова О. Сергей Сергеевич Аверинцев. Апология рационального; Седакова О. Рассуждение о методе.

російській традиції, оскільки останнє передбачає абсолютно догматичний рівень мислення про Бога, який не відповідав часам Іова (с. 452).

Положення про чудотворство та екзорцизм Ісуса (*И нечистым духом отдаёт повеления* — Мк 1 : 27) він роз'яснює з позиції різних епох. Відзначається, що чудотворення постає як буденне тло євангельських оповідей. У стародавніх і середньовічних читачів не виникало з ними труднощів: християни розглядали їх як знамення боголюдої сутності Христа, антихристиянські полемісти вбачали в цьому магію і засуджували її. В епоху Просвітництва, коли наука відкидала чудеса, виникає спроба їх алегоричного тлумачення, яке С. Аверинцев аргументовано відкидає. Він підкреслює, що особи, здатні творити чудеса, як, наприклад, Іоанн Кронштадтський, щоденні чудотворення якого задокументовані, закарбовуються в пам'яті народній, а вона в євангельські часи була набагато сильнішою від нашої. Так інтерпретатор схиляє і раціонального читача до віри в Ісуса як чудотворця (с. 226–228).

Ця ж тема уточнюється в коментарях до висловлювання книжників про Ісуса Тавматурга з негативною оцінкою: *бесов он изгоняет силою князя бесов* (Мк 3 : 22). Автор показує, що цей мотив досить характерний для ранньоюдейської полеміки проти християнства. Він відображений у творах св. Юстина, Оригена (мовляв, Ісус навчився магії у єгиптян) і присутній в обох Талмудах. Автор згадує також про відому, але недоказову думку про те, що звинувачення Ісуса в магії, яке багато разів повторюється в одному й тому самому формулюванні, бере початок у офіційній постанові Синедріону (с. 236–237).

Як зазначалося, С. Аверинцев дуже дбайливо ставиться до тексту й існуючої традиції, важливість якої для релігійної свідомості важко переоцінити. Здійснюючи переклад з мови оригіналів, він порівнює текст із традиційними російськими перекладами і за наявності розбіжностей коментує їх на основі ретельного семантичного, стилістичного, культурно-історичного аналізу. Так, використання прийменника *от* у назві *От Марка святое благовестие* автор пояснює усталеною в церковнослов'янському мовному вжитку традицією, хоча гр. ката передається звичайно прийменниками *по, согласно, сообразно*, більше того, стали звичними назви апасіонат Баха «Страсти по Матвею», «Страсти по Іоанну», та й новітні переклади так само цього дотримуються. Однак, на думку С. Аверинцева, закладене в газетах «страсти по...» спотворює простий логічний зміст прийменникової конструкції оригіналу, що й зумовлює вибір на користь форми «от Марка» (с. 206).

Зважаючи на традицію, автор перекладає (і тлумачить) вірш 52/53 : 7 із Давидових Псалмів як *Когда возвратит Бог плененных из народа своего*, підкреслюючи, що таке розуміння ніким не було спростоване. Разом з тим зазначає, що можливе також інше сприйняття: *Когда переменит Бог жребий народа своего* (с. 460). Так само традицією розуміння вірша 76/77 : 11 в Септуагінті, Вульгаті, Синодальному перекладі пояснює С. Аверинцев свій вибір: *И сказал я: «Вот боль моя: десница вышнего изменена!»*, хоч пропонує й інше прочитання: *И сказал я: «Утешение боли моей — о десницы вышнего годах [...] вспоминать»* (с. 460–461). Попри неточність, автор зберігає традицію і у визначенні професії Ісуса, і у вживанні концепту *нищие*, який незрозумілий для сучасного російського читача у сполученні *нищие духом* (с. 198), *безумный* (с. 460) та ін.

Разом з тим, керуючись принципом смислової адекватності оригіналу, С. Аверинцев відступає від традиції, пропонуючи порівняльне тлумачення обох варіантів. Наприклад, аргументуючи переваги словосполучення *мерзость опустошения* порівняно з традиційним *мерзость запустения*, він пояснює, що вираз

слід розуміти так: наруга над святинєю детермінує її неминуче спустошення, тобто не спустошення викликає *мерзость*, а навпаки, *мерзость*, опоганення святині неминуче призводить до спустошення. У розлогіму коментарі автор наводить факти осквернення Храму (с. 279–280). Іншим аргументом стає відзначена автором профанація вислову *мерзость запустения* і викривлення його змісту в російській ідіоматиці з посиланням на словник Д. Ушакова — «состояние полного опустошения, разорения: *В доме была мерзость запустения*».

У Псалмі 21/22 : 22 С. Аверинцев услід за давньоєврейським оригіналом уживає словосполучення *бычьи рога* замість *рог единорога*, що вживається в Синодальному перекладі і Септуагінті. Усупереч традиції, він вважає недоцільним нарощувати зміст міфологемами (с. 457). Він також не погоджується з практикою Синодального перекладу, в якому через написання в Псалмі 44/45 : 7 слова *Царь* і всіх займенників, що належать до нього, з великої літери втрачається смисл передбачення, а йдеться вже про Христа-Царя в сучасному християнському розумінні. Він також відкидає можливість сприйняття цього псалма як світського, бо це суперечить як християнській традиції, так і принципу історизму, що забороняє переносити наші уявлення на інші епохи (с. 459).

Культурно-історичний діалог щодо інтерпретованого елемента сприяє істотному розширенню читацького кругозору, вписує Святе Письмо в духовне життя людства протягом тисячоліть. Як образно пише О. Седакова, читаючи низки його посилянь, зближень, паралелей, здається, що ти читаєш текст («метатекст»), складений самою традицією, дослідник ніби володіє таким же обсягом культурної пам'яті, як сама традиція. Інколи цей ефект раптово відкритого неосяжного горизонту справляє враження фокуса, казкового дива, на взірєць лебедів, що вилітають із рукава, куди Василиса Прекрасна ховала на учті їхні кісточки²⁶.

Так, наприклад, етимологічний аналіз імені Вельзевул (с. 236) з урахуванням різних його написань приводить до припущення про три варіанти його значення: «володар нечистот», «володар дому» чи «володар мух». Відзначаючи спірність останнього тлумачення, С. Аверинцев зауважує, що саме воно стало заголовком до «похмурого роману У. Голдинга». Так само в ході обговорення різних версій професії Ісуса (тесля? муляр? будівельник?) він нагадує, який вигляд має майстерня Йосипа на відомій картині прерафаеліта Дж. Е. Мілле «Христос у батьківському домі» в лондонській галереї, знаходить «глухий амбівалентний відгомін» чуток про Ісуса-теслю в Єрусалимському Талмуді (с. 245–246). Або, коментуючи останню фразу, яка є у всіх рукописах Євангелія від Марка і закінчується сполучником *υαρ* («адже»), зазначає, що вона мало схожа на завершальну, однак в історії літератури відомий твір елліністичної класики, що має аналогічний кінець, — комедія Менандра «Буркотун» (с. 302).

У коментарі щодо розмірів гірчиного зерняти і самої рослини автор зазначає: «Метафорична гра на контрасті між мізерністю насінини і величиною того, що виростає з насінини, зустрічається і в античній літературі, наприклад, у Сенеки» (с. 239), який жив у часи Ісуса Христа.

Сучасна теорія герменевтики в основу герменевтичного мистецтва покладає принцип варіативності тлумачення / розуміння. Безумовно, переклад стародавніх, до того ж глибоко метафоричних текстів приречений на варіативність з огляду на суттєве пересікання картин світу. Тексти коментарів розкривають сутність лакун і пояснюють неповноту еквівалентів. Наприклад, у коментарі до прикметника *насущенный* (с. 203) перекладач вказує, що грецьке слово оригіналу *επιουσιος* ставило

²⁶ Седакова О. Рассуждение о методе.— С. 178.

в скрутне становище вже стародавніх тлумачів. Воно може означати: а) «необхідний», б) «на цей день», в) «на прийдешній день». В іншому місці, пояснюючи словосполучення *две тысячи голов* (свиней), він зазначає, що таку чисельність стада годі уявити, особливо в Палестині, де свинину споживали тільки язичники, і через це існують спроби семітологічного пояснення: можливо, слово *тысячи* стоїть замість дуже схожого слова, що означає збитих до купи тварин (с. 243).

Керуючись принципом варіативності тлумачення, перекладач часто подає кілька версій або вказує лише на можливість версії; наприклад, у Давидових Псалмах: *на малахат леаннот* (87/88) — гіпотетично — назва мелодії; можливо також, що на мелодію вказує лише перше слово, а друге означає зміну виконавців (с. 461); або ще: 1) *На шошаним* (44/45) — буквально означає «лілії»; ідеться або про якусь відому мелодію, або про музичний інструмент, що формою нагадує лілію (с. 458); *на гиттит* (8 : 1) — імовірно, музичний термін. Залишається питання: чи це є назвою музичного інструмента, чи позначенням мелодії? (с. 456). Щодо виразу *Господи, спаси царя* (19/20 : 10) С. Аверинцев указує на інше можливе розуміння, прийняте, наприклад, М. Бубером і А. Шуракі: «Спаси нас, господи, царь»; у такому разі йдеться про царське достоїнство Самого Бога. Пор. також: *Ибо возвеличил Ты превыше всего слово Твое, имя Твое* (с. 463), *и праведник узрит лик его* (с. 456); *пронзили они руки мои* (с. 457); *поклоняются ему одному; песнь приязи* (с. 458); *на аломот* (с. 459) і т. ін.

І нарешті, останнім із з'ясованих нами принципів, якими керувався С. Аверинцев, є принцип межі тлумачення / розуміння. Він маніфестований у коментарях епістемічними маркерами *по-видимому, нелегко, то ли, не переводимое, возможно* тощо. Наприклад: *синагогальный старейшина* — «аспекти позначуваного цим терміном статусу не зовсім зрозумілі з джерел і є предметом дискусій» (с. 244); *Воанегрес* — «передача семітської лексеми, яку нелегко ідентифікувати; очевидно, арам. [бенеї рэгэш]» (с. 235); *малахат* — «значення неясне, звичайно розуміють як термінологічну вказівку для виконання» (с. 459); *маскил* — «неясний жанровий термін» (с. 458); *Иедуфуну* — «це власне ім'я може бути тільки предметом здогадок» (с. 460) та ін.

3. Прийоми тлумачення. З технічного боку тлумачення С. Аверинцева становлять дефініцію, синонімізацію, етимологічні прийоми, порівняння з іншими мовами, акцентування історико-культурних зв'язків, використання горизонтального і вертикального контекстів, посилення і полеміку. Ці прийоми автор використовує для пояснення культурно віддалених реалій і понять, часто супроводжуючи тлумачення енциклопедичними відомостями. Так він коментує імена, природні об'єкти, історичні події, артефакти, звичаї і т. ін. Наприклад: *цветы в поле* — власне анемони, лілії (с. 204); *в оный День* — термінологічне позначення Страшного Суду (с. 204); *геенна* — місце загибелі грішників (с. 200); застосовується також ступеневе тлумачення: семантизуючи власне ім'я *Царь Ирод* за допомогою лексеми *тетрарх*, перекладач і його зміст пояснює в історичному контексті; слово *язычница* синонімізується з *еллинкой* шляхом підключення опозиції еллін — іудей (с. 255); встановлюючи тотожність слів *дети* і *евреи* (як синонімів народу Божого), автор наводить такий контекст: *Господь говорит: Я воспитал и возвысил сыновей, а они возмутились против Меня* (Іс 1 : 2) (с. 256–257); коментуючи *И вошла тогда дочь этой Иродиады и проплясала танец* (Мк 6 : 22), перекладач пояснює, що така поведінка для молодой дівчини з благородної родини була скандальною, посиляючись при цьому на свідчення про тогочасні норми пристойності (с. 250).

Оскільки повної адекватності при перекладі досягти неможливо, важливим способом наближення читача до змісту тексту є врахування прищощення чи втрати змісту, які ретельно фіксуються С. Аверинцевим у коментарях. Ця увага до відтінку значення засвідчує не лише глибокий пієтет автора щодо тексту, а й турботу про читача. Лінгвістична філігранність розроблення семантики становлять для читача особливий інтерес. Пор., наприклад, інтерпретацію слова *нищий* із вказівкою на те, що в Старому Заповіті воно означає не просто бідну людину, але таку, що може сподіватися лише на Бога (с. 198); у коментарі до слова *скорбящие* наголошується, що семантика грецького відповідника пов'язана з оплакуванням як обов'язком, звідки й російська лексема *плач* (с. 199–200); вибір лексеми *не хлопочите* замість прямого еквівалента до гр. *μεριμναω* (*заботиться*) детерміновано наявністю в грецькому слові більшої тривоги, ніж у російському відповіднику (с. 203); у виразі *нечистый дух* (Мк 1 : 23) підкреслено обертон ритуальної нечистоти (с. 225). Так само уважний С. Аверинцев і до стилістичних елементів, які потребують певного усвідомлення читачем. Він відзначає недоцільність уживання лексеми *лицемеры* через наявність негативних історичних конотативних нашарувань (с. 201); в іншому місці фіксує появу в християнстві позитивної конотації в лексемі *единорог* (с. 457); вказує на нижчий стилістичний статус форми *Вышний* (Мк 5 : 7) на противагу *Всевышний* (с. 242–243).

Особливу роль у процесі витлумачення відіграє міжмовне порівняння, причому не лише мов оригіналу і перекладу, а й інших мов (давньогрецької, давньоєврейської, арамейської, церковнослов'янської, російської, німецької, латинської). Знаменно, що перекладач робить зіставлення за денотативними і конотативними характеристиками лексем. Так, пояснюючи поняття «Господь» (с. 181–183), автор залучає грецьку, єврейську, арамейську, церковнослов'янську, латинську, німецьку, англійську мови; далі (с. 462), аргументуючи необхідність розведення в російській мові концептів «Господь» — «господин», які в мові оригіналу передаються одним словом, автор знаходить варіант для месіанської фігури Царя у Давидовому Псалмі (109/110 : 1) — *Государь: Слово Господа к Государю моему* замість традиційного *рече Господь Господеву моему*.

Найпоказовішим способом експлікації глибинного смислу є пошук внутрішньої форми. Етимологізація дозволяє С. Аверинцеву достатньо економним шляхом ввести читача в картину світу тексту: фіксація буквального смислу слова оригіналу допомагає читачеві зрозуміти логіку вибору номінації автором тексту і вибору еквівалента перекладачем. Наприклад, С. Аверинцев відзначає, що ім'я *Иисус* у давнішій формі [*йеһошуа*] етимологічно означає «Господь спасає» (с. 196), *со своими* — букв. «з братами вашими» (с. 201), *не бормочите* — в оригіналі звуконаслідувальне грецьке дієслово, яке співвідноситься з арамейським [*амар баттала*] «говорити пусте» (с. 203), *песнь паломничества* — букв. «пісня сходження», бо євреї піднімалися на гору (с. 463), *Гефсимания* (євр. «Дім точила») — місце, де стояв пристрій для видавлювання соку з винограду (с. 205), або арам. «олійне точило» (с. 291); *поучение* євр. [*маскил*] «зрозуміти» (с. 460); *покаяние* євр. [*тешува*] «повернення», гр. *μετανοια* «переміна розуму, переміна думок» (чи не краще буде «*обращение*» — розмірковує С. Аверинцев) (с. 184); пор. також: *осанна* (с. 267), *жестокосердие* (с. 264), *Сила* (с. 293), *Голгофа* (с. 296), *Яхве* (с. 182) та ін.

Герменевтичний принцип контекстуального аналізу темного місця відомий з часів Августина. Оскільки Євагелія складаються з різних текстів, прийом горизонтального контекстуального аналізу релевантний лише в межах одного тексту. Так, інтерпретуючи *И Духа подобно горлице, нисходящего на него* (Мк 1 : 10), пе-

рекладач відсилає читача до фрагмента, де *Дух* визначається як *Святой* (Мк 1 : 8) (с. 219); показуючи зв'язок Ісуса з Іоанном Хрестителем у фрагменті Мк 1 : 14, він звертається до Мк 1 : 1 (с. 221); збірне значення слова *легион* аргументовано контекстом (с. 243); пояснення змісту пропозиції римськими стражниками *оцту* Ісусові (Мк 15 : 36) дається на тлі *давали Ему <дурманящую> смесь вина со смирной* (Мк 15 : 23), тобто були милостиві (с. 299). Таких інтерпретацій небагато. Вище згадувалися загальні зауваження щодо стилю Марка, додамо ще підрахунок частотності лексеми *тогчас* (с. 218), стилістику множини (с. 223), а також порівняння, як Ісус силою чуда нагодував людей *на зеленой траве* (Мк 6 : 9) і *на земле* (Мк 8 : 6) (с. 258).

В інтерпретаціях домінує прийом долучення вертикального контексту. Насамперед це тексти інших Євангелій, Діянь і Послань, Старого Заповіту, так звані Кумранські тексти, талмудична та інша сакральна література, історичні тексти. Їх так багато, що немає потреби доводити явище ілюстраціями. Відзначимо лише кілька місць: для витлумачення *Вы станете ловцами людей* (Мк 1 : 17) залучаються свідчення Старого Заповіту, Кумранських рукописів, інших Євангелій (с. 222–223); *Ученики Его начали на ходу срывать колосья* (Мк 2 : 23) — Старого Заповіту, Мішни, Талмуда (с. 233); *Благословенно царство отца нашего Давида, что приходит к нам* (Мк 11 : 9–10) — Йосипа Флавія, Старого Заповіту, Євангелія від Матвія.

Оскільки Святе Письмо має тривалу традицію перекладів, інтерпретацій та наукових досліджень, природним і суттєвим прийомом тлумачення темних місць у коментарях С. Аверинцева є звертання до праць попередників.

Посилання на інші сприйняття можуть бути більш або менш розлогими — від простого зазначення джерела до широкого коментаря. Досить часто автор звертається до екзегези Святих отців. Так, наприклад, аргументуючи вибір *Ничие духом* (Мт 5 : 3) замість *по велению духа*, С. Аверинцев посилається на свв. Василя Великого, Іоанна Златоуста, Григорія Великого, бл. Ієроніма (с. 199), при інтерпретації виразу *И велел им ничего не брать в дорогу* (Мк 6 : 8) звертається до позиції бл. Феофілакта (с. 247), роз'яснюючи вирази *Он учил их как тот, кто имеет власть, а не как книжники* (Мк 1 : 22), залучає думку св. Юстина Мученика (с. 225), при коментарі *Он ест с грешниками и мытарами* (Мк 2 : 16) цитує св. Єфрема Сиріна (с. 232), а також бл. Августина та ін.

Безумовно, важливим способом аргументації вибору варіанта інтерпретації темних місць є досвід перекладацької традиції (передусім Синодальний переклад, Септуагінта, Вульгата, праці Орігена, Лютера, М. Бубера, нова латинська версія) і наукових досліджень (І. Левінська, І. Амусин, Л. Гріхілес, М. Бубер, В. Лаїн, Г. Лі, В. Марксен, Б. Рікснер та ін.). При цьому перекладач не ігнорує думки, які не узгоджуються з його позицією, показуючи читачеві суть розходжень і таким чином надаючи йому право вибору. Так, наприклад, він вступає в полеміку з Д. Ф. Штраусом (с. 227–228) щодо Ісуса як чудотворця, екзорциста, відкидає можливість інтерпретації слова *легион* у значенні «легіонер» (П. Біл-лербек) на основі контекстуального аналізу (с. 243). Цікава його полеміка із Синодальним перекладом Давидового Псалма (44/45 : 7) щодо найменування Бога, а саме міри месіанського змісту в ньому (с. 459). Слушна й коректна наукова інтертекстуальність коментарів забезпечує високий рівень довіри читача до пропонувананих інтерпретацій.

Митрополит Київський і всієї України Володимир у Передмові до перекладів назвав їх кращим зразком такого роду в російськомовній літературі з погляду

рівноваги між науковістю і доступністю ²⁷. Цьому, безумовно, сприяють відбір темних місць для інтерпретації з урахуванням картин світу сучасного російськомовного читача, сповідувані автором принципи інтерпретації, переконливі й доцільні прийоми тлумачення.

Як зазначав С. Аверинцев, у своєму намаганні наблизити Святе Письмо до читача він не ставить завдання розширити шлях його пізнання, адже це спотворило б інтенції оригінального тексту, але вважає обов'язком «дбайливо прибрати з вузького шляху кожний зайвий камінець, що випадково там опинився», зберігаючи при цьому необхідність обдумування важкого біблійного слова ²⁸. Зібрані у коментарях «камінці», що являють собою фрагменти духовного і культурного життя християнської цивілізації та її передісторії, могли стати перешкодою, але, витлумачені С. Аверинцевим, проклали містки порозуміння у міжкультурній комунікації.

Міжкультурний діалог, який веде у перекладі Святого Письма і коментарях до нього С. Аверинцев, відзначається багатоголоссям і має кілька рівнів. Перший рівень — це сам текст Святого Письма, у якому в різні часи взаємодіють різні народи і вірування; другий рівень — це діалог авторів Євангелій і прогнозованого читача; третій рівень — це діалог Святих текстів і його богословських інтерпретаторів; четвертий рівень — це діалог Святого Письма і його читачів, зафіксований у історії і культурі; п'ятий рівень — це міжмовний діалог Святого Письма і його перекладачів російською мовою (і європейськими); шостий рівень — це діалог С. Аверинцева з усіма названими учасниками; сьомий рівень — запропонована читачеві можливість долучення до цього багатоголосся. Вважаємо, що цей останній рівень — а саме ступінь розуміння біблійного тексту нашим сучасником — є актуальним об'єктом лінгвістики.

Ступінь розуміння Святого Письма сучасниками може бути досліджений: 1) соціолінгвістичними методами, а також опосередковано, 2) шляхом зіставлення змісту й обсягу тлумачення в навчальних, просвітницьких і місіонерських виданнях біблійних текстів на різних історичних зрізах. Такі дослідження становлять теоретичний і практичний інтерес, оскільки, з одного боку, виявляють динаміку релігійної свідомості (і загального освітнього рівня) читачів, а з другого, — встановлюють слабкі для розуміння ланки в тексті, які вимагають уваги з боку духовних релігійних просвітителів.

V. P. MUSIYENKO

THE ART OF INTERPRETATION OF THE HOLY SCRIPTURE IN TRANSLATION COMMENTARIES BY S. A. AVERINTSEV

The article represents substantial typology of language units which are interpreted in the Commentaries to Holy Writ by S. Averintzev. It is shown that the ways of interpretation are aimed at the destruction of linguistic, cultural, historical and theological barriers, appearing in the process of understanding the text. It is defined that the choice of interpretations is caused by objectives of translation.

It is shown that the methodological basis of interpretation includes the principles of historicism, dialog, variability and limit Holy Writ.

Key words: hermeneutics, exegetics, S. Averintsev, Holy Writ, object, principles, technique of interpretation.

²⁷ Аверинцев С. Зазнач. праця.— С. 306–307.

²⁸ Там же.

ЛІНГВІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА: СТАТУС І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРЕЗУМПЦІЇ

Лінгвістична експертиза конфліктного тексту розглядається у статті як один із виявів соціонормативної мовної діяльності. Даючи оцінку тим чи іншим фактам мовлення, лінгвістична експертиза спирається на отримані теоретичною лінгвістикою знання про структуру й функціонування мови, але не може обмежитися лише ними, оскільки потребує також опори на систему комунікативних норм і приписів різного порядку. Сформульовано методологічні засади лінгвістичної експертизи. Запропоновані підходи проілюстровано на прикладі фрагментів кількох лінгвістичних експертиз нормативно-правових текстів, які стали причиною лінгвоправових конфліктів.

Ключові слова: лінгвістична експертиза, юрислінгвістика, лінгвоправовий конфлікт, юридизація мови, комунікативна норма, нормативно-правовий текст, граматична неоднозначність.

Мовлення є одним з найважливіших засобів соціальної взаємодії, а відтак йому притаманна зумовлена соціальними чинниками внутрішня конфліктність. Тому разом із потребою регламентації й унормування соціальних відносин виникає потреба кодифікації мовних і мовленнєвих норм. Мовні норми, таким чином, можна розглядати серед інших норм, спрямованих на регулювання суспільних відносин — морально-етичних, звичаєвих, правових. Тенденція до унормування, спочатку — на рівні узусних преференцій, згодом — як більш чи менш жорстка кодифікація в певних сферах, супроводжувала розвиток мови здавна, а отже, здавна в різних сферах функціонування мови вступали в дію правові механізми. Якщо взяти за основу погляд на лінгвістику як на одну з найстаріших наук, історія якої сягає 2000 років¹, і яка постала із суспільної потреби тлумачити архаїзовані й важкодоступні для сприйняття релігійні тексти і тексти законів, слід визнати, що лінгвістика й право мали спільну колиску. Можна стверджувати, що юридичний і філологічний різновиди герменевтики зароджувалися з одного кореня, і важко сказати, який з них слід визнати первинним². Проте, хоча зв'язки мовознавства й права мають таку тривалу історію³, окремий міждисциплінарний напрям на межі мовознавства й права — юрислінгвістика — почав окреслюватися порівняно недавно. Одним із головних теоретичних завдань юрислінгвістики є виявлення системи кореляцій між лінгвістичним дискурсом і дискурсом права, яка б дозволила створити надійне підґрунтя для лінгвістично-

¹ Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. — 1997. — № 2–3. — С. 3–19.

² Голев Н. Д. Самоопределение юридической лингвистики в России // Юрислингвистика-8 : Рус. яз. и соврем. рос. право. — Кемерово ; Барнаул, 2007. — С. 10–14.

³ Див.: Захаріна С. Е. Античні витоки філософської юрислінгвістики // Проблеми законності. — Х., 2003. — Вип. 66. — С. 204–209.

го аналізу, прогнозування й розв'язання мовно-правових конфліктів, що виникають на перетині мовних і правових відносин у суспільстві.

Зазначимо, що внутрішня конфліктність закладена в глибинних властивостях мови як знакової системи: за допомогою засобів мови людина намагається осмислити недискретну дійсність та інтерпретувати її в дискретних мовних одиницях і категоріях⁴. Зазвичай мовні конфлікти є периферійним явищем функціонування мови, для їх розв'язання достатньо внутрішніх — узусних і нормативних регуляторів. Але при виконанні мовою певних суспільних функцій сутнісна конфліктність мови актуалізується й виходить на «юридичний» рівень. При цьому мовний конфлікт перестає бути периферійним внутрішньомовним явищем: він набуває соціальних обрисів. Таким чином, юрислінгвістика на своєму лінгвістичному полюсі тісно пов'язана із соціолінгвістикою і тому бере за основу комунікативний підхід до аналізу мовних явищ.

Юридичний складник юрислінгвістики оперує категоріями права — системи формально визначених правил для врегулювання суспільних відносин, які встановлюються, охороняються й гарантуються державою. Це орієнтує юрислінгвістику на прескриптивний підхід до мовного матеріалу. Як зазначає Г. Яворська, «різноманітні вияви соціальної активності щодо мови та мовних проблем мають одну спільну рису — виразну нормативну або прескриптивну спрямованість. Суспільна рефлексія над мовою, на відміну від рефлексії філософської чи описово-лінгвістичної, насамперед зацікавлена у створенні засобів соціо-нормативного регулювання мовної дійсності»⁵. Юрислінгвістика потребує опори на комунікативну норму, тому обґрунтування такої норми є одним із її найважливіших теоретичних завдань.

Зростання кількості конфліктних ситуацій, пов'язаних з використанням мови в різних суспільних сферах, і поглиблення лінгвоправових конфліктів стимулюють мовно-регуляторні суспільні зусилля, що спрямовані на унормування, але не стільки самої мови, скільки правил її використання в певних суспільних сферах. Вироблення й закріплення принципів правового регулювання використання мови в суспільстві, а також здійснення такого правового регулювання називають юридизацією мови. Отже, юридизація мови є одним із виявів соціо-нормативної мовної діяльності. Поряд із правописним унормуванням, лексикографією, практичною стилістикою, приписи яких поширюються лише на корпус мови, соціонормативні зусилля направлені також на безконфліктне використання мови в різних комунікативних сферах (внутрішній вектор) і на безконфліктну міжмовну взаємодію — мовну політику й мовне планування (зовнішній вектор). Наслідком такого цілеспрямованого регулювання мови як засобу соціальної взаємодії стає вироблена в суспільстві система мовних норм і приписів різного порядку.

Лінгвістичну експертизу звичайно розглядають як частину юрислінгвістики⁶. Завданням лінгвістичної експертизи є оцінка тих чи інших фактів мовлення в контексті існуючої в суспільстві системи мовних норм і приписів з опорою на отримані теоретичною лінгвістикою знання про структуру й функціонування мови. У цій статті йтиметься лише про один із напрямів лінгвістичної експертизи — експертизу нормативно-правових текстів, зміст яких не є очевидним і допускає відмінні інтерпретації.

⁴ Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику. — М., 2007. — С. 214.

⁵ Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. — К., 2000. — С. 10–11.

⁶ Слід зазначити, що таке розуміння є дещо звуженим. Лінгвістична оцінка тих чи інших фактів мовлення охоплює широке коло питань, актуальних не лише для юриспруденції, а й для інших галузей — політології, літературознавства, психології, маркетингової та ін.

З різних обставин нормативно-правові тексти, які вже набули чинності, стають причиною мовно-правових конфліктів, для розв'язання яких сторони вдаються до допомоги лінгвістів. Сучасна практика проведення лінгвістичної експертизи є здебільшого стихійною, індивідуально-суб'єктивною, при цьому лінгвісти-експерти, насамперед працівники академічних установ, викладачі університетів, журналісти спираються, з одного боку, на свій професійний і життєвий досвід, з другого боку, — на певні знання зі сфери юриспруденції, отримувані переважно з детективних романів і ЗМІ. При тлумаченні спірних фрагментів такого тексту в суді лінгвістична аргументація в основному обмежується посиланнями на тлумачні словники української мови або на здоровий глузд. Однак зі зростанням суспільного замовлення на проведення таких досліджень стає відчутною потреба у виробленні спеціальних методів, які відповідали б предметові аналізу й спиралися на комплекс лінгвістичних і правових норм. Нагальною суспільною потребою й актуальним завданням юрислінгвістики стало вироблення загальних принципів лінгвістичної експертизи й, зокрема, розроблення конкретної методики для вирішення тих чи інших експертних питань — встановлення спільних «правил гри», які б дозволяли ефективно поєднувати лінгвістичну й правову оцінку фактів мовлення, забезпечували б відтворюваність отримуваних результатів і давали б можливість їх верифікації.

В останні роки з'явилася низка праць, у яких явища мови й мовлення осмислюються в юридичній площині, і в яких формулюються засади використання лінгвістичних понять та методів як вихідних положень для практичних юридичних висновків⁷. В українському мовознавстві юрислінгвістичний напрям пов'язується насамперед з працями Ю. Ф. Прадіда⁸. У цих працях неодноразово порушується питання про необхідність вироблення загальних принципів лінгвістичної експертизи текстів, утягнутих у сферу правового регулювання.

⁷ Баранов А. Н. Лингвистическая экспертиза текста. Теоретические основания и практика.— М., 2009.— 591 с.; Бринев К. И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза.— Барнаул, 2009.— 251 с.; Матвеева О. Н. Функционирование конфликтных текстов в правовой сфере и особенности его лингвистического изучения (на материале текстов, вовлеченных в юридическую практику) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Барнаул, 2004.— 20 с.; Жельвис В. И. Поле брани. Сквернословие как социальная проблема.— М., 1997.— 350 с.; Жельвис В. И. Слово и дело: юридический аспект сквернословия // Юрислингвистика-2 : Рус. яз. в его естеств. и юрид. бытии.— Барнаул, 2000.— С. 194–206; Леонтьев А. А., Базылев В. Н. и др. Понятие чести и достоинства, оскорбления и ненормативности в текстах права и средств массовой информации.— М., 1997.— 128 с.; Чернышова Т. В. Стилистический анализ как основа лингвистической экспертизы конфликтного текста // Юрислингвистика-2.— С. 206–213; Матвеева О. Н. Лингвистическая экспертиза: взгляд на конфликтный текст сквозь призму закона // Юрислингвистика-6 : Инвектив. и манипулятив. функционирование яз.— Барнаул, 2005.— С. 56–68; Голев Н. Д. Юридизация языковых конфликтов как основание их типологии // Юрислингвистика 9 : Истина в языке и праве.— Кемерово : Барнаул, 2008.— С. 136–155.

⁸ Ю. Ф. Прадід у своїх публікаціях віддає перевагу термінологічному словосполученню «юридична лінгвістика» (див.: Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика — нова наукова спеціальність // Вісн. Львів. ін-ту внутр. справ.— 2001.— № 2.— С. 287–295; Прадід Ю. Ф. Методологія юридичної лінгвістики // Наук. вісн. Націон. академії внутр. справ України.— 2001.— № 5.— С. 328–331; Прадід Ю. Ф. Вступ до юридичної лінгвістики : Навч. посібник.— Сімферополь, 2002.— 104 с.; Прадід Ю. Ф. Проблеми юридичної лінгвістики у дисертаційних дослідженнях українських учених // Наук. вісн. Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ.— 2003.— № 3.— С. 55–62; Прадід Ю. Ф. Юридическая лингвистика в Украине: вчера, сегодня, завтра // Юрислингвистика 5 : Юрид. аспекты яз. и лингвист. аспекты права.— Барнаул, 2004.— С. 31–41; Юридична лінгвістика : Темат. бібліограф. довідник / Уклад. Ю. Ф. Прадід.— Сімферополь, 2003.— 48 с.; Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика в Україні: здобутки і перспективи // Мовознавство.— 2011.— № 2.— С. 31–37.

Для юридичної легітимізації лінгвістичних аргументів і отриманих висновків найактуальнішою є проблема об'єктивізації лінгвістичного знання й забезпечення «відтворюваності» результатів лінгвістичної експертизи іншими спеціалістами. Це є можливим лише за умови застосування достатньо формалізованих процедур лінгвістичного аналізу, а отже, питання методів лінгвістичної експертизи стає одним з визначальних. Можливість відходу в лінгвістичній експертизі від суб'єктивних інтерпретацій фактів мовлення великою мірою пов'язана із застосуванням спільних експертних презумпцій.

У той же час лінгвістична експертиза, як і будь-який металінгвістичний напрям наукового дослідження, даючи оцінку фактів мовлення у зв'язку з їх соціальним контекстом, мисленням, сприйняттям і т. ін., великою мірою вибудовується саме на суб'єктивних інтерпретаціях і водночас досліджує їх. Тому найважливішою методологічною проблемою лінгвістичної експертизи є подолання суперечності між суб'єктивністю металінгвістичного аналізу мовленнєвого факту й очікуваною об'єктивністю отриманих висновків, які для юристів можуть мати правовий статус доказу.

Методологічним стрижнем лінгвістичної експертизи, на нашу думку, може стати використання нормативного (прескриптивного) підходу до аналізу різнорівневих мовних явищ. Даючи оцінку тим чи іншим фактам мовлення й спираючись при цьому на отримані теоретичною лінгвістикою знання про структуру й функціонування мови, лінгвістична експертиза не може обмежитися лише ними, оскільки будь-яка оцінка вибудовується насамперед з усвідомлення норми. Поняття норми в лінгвістиці здебільшого не виходить за межі поняття літературної мови й сприймається як лінгвістами, так і носіями мови — представниками різних соціумів — доволі неоднозначно, аж до повного заперечення будь-яких мовних норм⁹. Але коректна лінгвоправова оцінка фактів мовлення, суспільна потреба якої вже стала очевидною, видається неможливою без опори на систему різнорівневих мовних приписів, орієнтованих на соціальний контекст використання мови. Можливість застосування в лінгвістичній експертизі прескриптивного підходу пов'язана з формулюванням базових різнорівневих мовних прескрипцій з опорою на соціальний контекст: від укладання детальних словників зниженої й ненормативної лексики до визначення критеріїв допустимості / недопустимості використання прийомів мовного маніпулювання в тих чи інших сферах використання мови; від формулювання психолінгвістичних норм і закономірностей сприйняття тексту до визначення критеріїв однозначної інтерпретації понять і граматичних конструкцій у формалізованому мовленні.

Таким чином, лінгвістична експертиза як прикладний напрям мовознавства, даючи відповіді на питання, які виходять далеко за межі лінгвістики, виявляється тісно пов'язаною з прескриптивістикою, на думку Г. Яворської, — своєрідною мовною телеологією, яка вивчає мову не такою, як вона є, а такою, як вона має бути¹⁰.

Мовно-правові конфлікти, пов'язані з різночитаннями текстів нормативно-правових документів, видаються найбільш «придатними» для вироблення спільних для лінгвістичної експертизи «правил гри». Застосування експертної презумпції аналізованого тексту як такого, «яким він має бути», — тобто як такого, що не є аномальним (доки не буде доведено протилежне), спрощується, по-перше, з огляду на жорсткі жанрові обмеження щодо добору лексичних і граматичних засобів при створенні таких текстів, по-друге, з урахуванням мінімальної кількості семантичних імплікацій і жанрової зумовленості, а отже,

⁹ Див.: Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. — К., 2000. — С. 16–21.

¹⁰ Там же. — С. 24.

однозначності пресупозитивної частини змісту; по-третє, завдяки високому ступеню лексичної й граматичної зв'язності тексту та усталеності синтаксису на рівні надфразних єдностей і на рівні макроструктури. Усе це дозволяє, спираючись на визначені експертні презумпції, вибудовувати лінгвістичну аргументацію за логічною схемою «якщо ... то...». Однак, як показує практичний досвід, аргументація в лінгвістичній експертизі не може вибудовуватися лише на раціональних моделях. Як відомо, мовні форми тісно пов'язані з когнітивними структурами свідомості людини, з явищами концептуалізації й категоризації світу, а тому лінгвістичний аналіз, який відбувається без застосування елементів когнітивного моделювання, перетворюється на суто формалістичну процедуру, яка виявляється малоприматною навіть для формалізованого тексту.

Внутрішня конфліктність тексту нормативно-правового документа часто пов'язана із суперечністю між представленими в ньому правовою мовною картиною світу правника як автора й користувача цього тексту та повсякденною мовною картиною світу правника як носія природної мови. У текстах нормативно-правових документів у межах спільної когнітивної системи співіснують дві відмінні мовні картини світу — повсякденна і правова. Це співіснування не завжди є гармонійним: мовні конфлікти, пов'язані з різночитаннями нормативно-правових текстів, ілюструють численні антиномії в межах мовних одиниць, які по-різному «висвітлюються» в мовній свідомості пересічного мовця й у мовній свідомості правника. Тому реконструкція мовних картин світу, накладання яких і провокує мовний конфлікт, є важливим елементом його лінгвістичної оцінки. У текстах нормативно-правових документів мовний конфлікт нерідко провокує відмінне — юридичне і неюридичне — сприйняття значень мовних одиниць. У таких текстах загальновживані слова можуть функціонувати як терміни або називати юридичні поняття, звужуючи при цьому свій семантичний обсяг і навіть змінюючи його порівняно із загальномовними словниковими тлумаченнями; граматичні конструкції можуть набувати жанрової закріпленості й не допускати синонімічності; спостерігаються ефекти нейтралізації значень — мовні одиниці існують і взаємодіють інакше. Особливості функціонування різнорівневих мовних одиниць у нормативно-правових текстах є окремою теоретичною проблемою для лінгвістики і юридичної герменевтики. Тому, якщо мовний конфлікт може провокуватися накладанням відмінних мовних картин світу при сприйнятті фрагментів тексту, реконструкція відповідних мовних картин є важливим елементом його лінгвістичної оцінки. Така реконструкція представляє когнітивний підхід у лінгвістичній експертизі конфліктного тексту й дозволяє вибудовувати лінгвістичну аргументацію з опорою на когнітивні моделі ¹¹.

Якщо у процесі створення — юридичного застосування нормативно-правових документів мовний конфлікт провокує юридичне й неюридичне сприйняття значень мовних одиниць, при лінгвістичному аналізі спірних фрагментів нормативно-правового тексту нерідко актуалізується ще одна дихотомія його спри-

¹¹ Дослідження аргументації, яке відбувається насамперед у логіко-філософському й комунікативно-лінгвістичному напрямках, за останні десятиліття перетворилося на самостійну галузь наукового дослідження. До вивчення аргументації застосовуються логічні, когнітивні й риторичні підходи, кожен з яких представлено в сучасних дослідженнях переважно ізольовано. При цьому помітне зростання інтересу до нелогічних аспектів аргументації, див., наприклад, про когнітивну модель аргументації в кн.: *Абельсон Р. П. Структура убеждений // Язык и моделирование социального взаимодействия* : Сб. ст. — М., 1987. — С. 317–380; *Баранов А. Н. Лингвистическая теория аргументации (Когнитивный подход)* : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — М., 1990. — 48 с.; про риторичну модель аргументації — в кн.: *Рождественский Ю. В. Теория риторики* : Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. — М., 1999. — 482 с.

йняття: власне лінгвістичне й нелінгвістичне бачення, тобто оцінка тексту виключно як мовного матеріалу (аналітичне прочитання тексту фахівцем-лінгвістом) і його оцінка з погляду здорового глузду (сприйняття тексту пересічним носієм мови, який лише прив'язує мовний матеріал до своєї картини світу). Тут доречно процитувати думку юриста, яка легітимізує формально-лінгвістичний підхід при тлумаченні юридичного тексту: «Чого немає в тексті закону, для чого ми не маємо опори в словах закону, того й не існує»¹². Як показує практичний досвід роботи з текстами нормативно-правових документів, які допускають різночитання, що мають правові наслідки, власне лінгвістичне бачення (що є в тексті) й оцінка з погляду здорового глузду (реконструкція пересічним носієм мови того, що хотів сказати законодавець) нерідко можуть розходитися. У зв'язку з цим послідовне слідування експертній презумпції аналізованого тексту як такого, що не є аномальним (доки не буде доведено протилежне), тобто оцінка альтернативних інтерпретацій тексту, виходячи з його коректного лінгвістичного оформлення й з урахуванням закономірностей його сприйняття, є важливою передумовою правової легітимізації висновків лінгвістичної експертизи.

Пропонований підхід до аналізу нормативно-правового тексту проілюструємо на прикладах фрагментів лінгвістичних експертиз, які виконувалися в Українському бюро лінгвістичних експертиз НАН України.

Приклад 1. Значна кількість лінгво-юридичних конфліктів зумовлена потенційною граматичною неоднозначністю вжитих у нормативно-правовому тексті дієслівних форм. Слід зауважити, що іноді потенційну граматичну неоднозначність, яка усувається контекстуально і тому в конкретному тексті з лінгвістичного погляду є ілюзорною, сторони конфлікту можуть використовувати як засіб мовного маніпулювання для досягнення своєї мети — інтерпретації нормативно-правового тексту в потрібному напрямку. І хоча аргументовано довести надуманість такого лінгвоправового конфлікту навряд чи можливо, описаний нижче конфлікт, який зумовив потребу лінгвістичної експертизи тексту договору, умовно відносимо до категорії маніпулятивних.

Альтернативні тлумачення позачасової форми дієслова: «сторони домовляються» в тексті договору. У цьому лінгвоправовому конфлікті каменем спотикання стала стаття 6 тексту договору «Врегулювання спорів»:

«6.1. Усі спори та непорозуміння, які можуть виникнути між Сторонами у зв'язку з укладенням та виконанням положень цього Договору, вирішуються між Сторонами на рівні їх уповноважених представників.

6.2. У випадку неможливості вирішення спору шляхом переговорів *Сторони*, керуючись ст. 5 Закону України про третейські суди, *домовляються* про те, що спір розглядається одноособово третейським суддею Петренком Іваном Івановичем (прізвище та ім'я змінено. — Л. А.) Постійно діючого Третейського суду при Асоціації українських банків, що знаходиться за адресою ...».

У пошуках відповіді на питання, винесене на експертизу, необхідно було з'ясувати, чи висловлення *Сторони ... домовляються* у статті 6.2 означає існування на момент підписання Договору dokonаного факту домовленості про розгляд потенційно можливого спору третейським суддею (*Сторони домовляються* в цьому тексті означає *Сторони вже домовилися*), чи такої домовленості на момент підписання договору не існує, але сторони мають її досягти, якщо між ними виникне спір, який не вирішується шляхом переговорів (*Сторони домовляються* в цьому тексті означає *Сторони мають домовитися*).

¹² Михайловский И. В. Толкование юридических норм // Теория государства и права. Хрестоматия : Учеб. пособие. — М., 1998. — С. 704.

Текст договору являє собою цілісну одиницю мовлення з усталеною макро-структурою (композицією) й уніфікованим лексико-граматичним оформленням одиниць, які належать до нижчих структурних рівнів — надфразних єдностей і окремих речень. Лексико-граматичні засоби, які використовуються для оформлення тексту договору, підпорядковуються регламентованим жанровим вимогам. Уживання тих чи інших слів і їх граматичних форм зумовлюється, зокрема, необхідністю забезпечувати цілісність тексту договору й реалізовувати лексико-граматичні зв'язки, по-перше, між окремими реченнями в межах надфразних єдностей і, по-друге, між надфразними єдностями в межах тексту. З цього погляду особливо вагомими стають граматичні форми дієслів, які формують модально-часовий простір тексту та співвідносять його з дійсністю. Усі дієслівні форми такого тексту є граматично пов'язаними, між ними вибудовуються чіткі ієрархічні відношення, тому будь-які лінгвістичні інтерпретації взятої окремо дієслівної форми, так само як і одного або кількох речень поза цілісним контекстом, не можуть бути доказовими. Семантико-граматичний аналіз дієслівної форми в тексті з усталеним композиційним синтаксисом вибудовується з урахуванням відношень між частинами тексту, які належать до вищих і нижчих ієрархічних композиційних рівнів.

Композиційне оформлення тексту аналізованого договору підпорядковане вимогам умовного формуляра документів з господарсько-договірної діяльності¹³. Найвищим ієрархічним рівнем макроструктури цього тексту є вступна частина, що в даному випадку має такий вигляд:

«Сторона 1, та Сторона 2 надалі за текстом разом — “Сторони”, а окремо — “Сторона”, уклали цей Договір про наступне ...».

На ієрархічно нижчому композиційному рівні перебувають окремі статті договору, кожна з яких містить по кілька речень-пунктів, пов'язаних зі вступною частиною змістом і граматично — однаковим типом граматичного зв'язку. У межах кожної зі статей речення-пункти за допомогою зв'язків граматики тексту (морфологічних, лексичних і синтаксичних) об'єднані в надфразні єдності. Згідно з усталеними нормами¹⁴, ці речення-пункти мають подібні морфолого-синтаксичні характеристики. Зокрема, подібні морфолого-синтаксичні характеристики мають форми присудка в реченнях у межах однієї статті, наприклад:

«1.1. Кредитор зобов'язується (тут і далі в тексті виділення наше. — Л. А.) надавати Позичальнику грошові кошти на умовах забезпеченості ...;

1.2. Кредит надається Позичальнику на поповнення оборотних коштів...;

2.7. Кредит вважається наданим у момент (день) списання...;

2.8. Кредит вважається повернутим у момент (день) зарахування...;

3.1. Кредитор зобов'язаний: ...;

3.2. Позичальник зобов'язаний: ...;

6.1. Усі спори та непорозуміння, які можуть виникнути між сторонами у зв'язку з укладенням та виконанням положень цього договору, вирішуються між Сторонами на рівні їх уповноважених представників;

6.2. У випадку неможливості вирішення спору шляхом переговорів Сторони, керуючись ст. 5 Закону України “Про третейські суди” домовляються про те, що спір розглядається одноособово третейським суддею...».

Як відомо, окремі речення поєднуються в межах тексту двома способами — способом паралельного зв'язку між частинами зв'язного тексту і способом ланцюгового (послідовного) зв'язку між його частинами¹⁵.

¹³ Див.: Універсальний довідник-практикум з ділових паперів.— К.,1998.— С. 108–222.

¹⁴ Див.: Партико З. В. Загальне редагування.— Л., 2001.— С. 232.

¹⁵ Див.: Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови.— К., 1982.— С. 204.

Паралельний зв'язок виникає між реченнями однорідного складу. При цьому речення є самостійними, синтаксично не зв'язаними з іншими; такий зв'язок ґрунтується на смислових відношеннях переліку, зіставлення або протиставлення, що супроводжується структурним паралелізмом його складових частин. Саме такий тип синтаксичного зв'язку існує між реченнями-пунктами статей аналізованого договору.

Ланцюговий (послідовний) зв'язок виникає між реченнями неоднорідного складу. При послідовному зв'язку самостійним, повнозначним є лише перше речення. Воно вказує на тему, яка висвітлюється в наступних реченнях. Наступні речення є несамостійними, структурно зв'язаними. Порядок слів, видо-часові форми дієслів і лексичне наповнення цих речень регулюються першим реченням. Саме такий тип синтаксичного зв'язку існує в аналізованому договорі між вступною частиною (преамбулою тексту) і кожним з речень-пунктів його статей. Кожне з речень-пунктів є логічним і граматичним продовженням речення, що становить вступну частину: фактично кожне речення-пункт є підрядним з'ясувальним реченням, яке заміщує слово «наступне» зі вступної частини й оформлюється відповідно до синтаксичних норм побудови складнопідрядних речень.

Згідно з усталеними жанровими нормами, присудки речень-пунктів статей уживаються у формах теперішнього часу зі значенням позачасовості. Аналізовані синтаксичні конструкції є носіями відносного, непрямого синтаксичного значення часу¹⁶. Для лінгвістично коректного визначення значення синтаксичного часу граматично несамостійних речень-пунктів статей аналізованого договору необхідне їх граматичне й змістоє співвіднесення з граматично повнозначним реченням, що становить вступну частину тексту — його преамбулу.

Вступна частина договору є простим двоскладним реченням, присудок якого (уклали) виражений дієслівною формою минулого часу доконаного виду. Ця видо-часова дієслівна форма відповідає усталеним жанровим нормам граматичного оформлення вступної частини тексту, оскільки вона дозволяє однозначно засвідчити доконаний факт домовленості: «Сторона 1 та Сторона 2 надалі за текстом разом — “Сторони”, а окремо — “Сторона”, уклали цей Договір про наступне ...».

Заявлений у вступній частині змістовий компонент (засвідчення доконаного факту домовленості) «Сторони ... уклали цей Договір про наступне» імпліцитно наявний у змісті всіх наступних речень-пунктів статей договору як уже відома інформація, яка не потребує повторного словесного вираження (експлікації). Кожна зі статей договору містить у собі нову інформацію, яка продовжує тему, викладену у вступній частині.

Така структура тексту договору відповідає усталеним жанровим нормам, вона забезпечує стислість викладу при значній кількості нової інформації і дозволяє логічно структурувати «нове», оскільки вихідну, тобто вже відому інформацію винесено у вступну частину.

Інформація про доконаний факт домовленості, яку винесено у вступну частину, не повторюється в жодному з речень-пунктів, оскільки вона наперед закладена в них змістом ієрархічно вищої частини тексту. Повторення цієї інформації в ієрархічно нижчому реченні-пункті було б надлишковим у граматичному, логічному та композиційно-структурному відношеннях і суперечило б вимогам жанру.

Дієслівні форми в п. 2 статті 6 аналізованого тексту (домовляються, розглядається), як і в інших реченнях-пунктах, мають значення позачасовості, отже, для визначення синтаксичного часу речення їх морфологічне оформлення не є

¹⁶ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. — К., 1972. — С. 140–141.

релевантним. Для оцінки альтернативних версій тлумачення синтаксичного часу речення-пункту 6.2 необхідно логічно й граматично співвіднести його з реченням, що становить вступну частину тексту договору.

Якщо виходити з пресупозиції, що словосполучення *Сторони ... домовляються* у п. 6.2 означає існування доконаного факту домовленості про розгляд спору третейським суддею на момент підписання договору, то констатацію цього факту в пункті статті слід визнати надлишковою, оскільки загальна констатація доконаного факту домовленості вже винесена у вступну частину — єдине граматично повнозначне речення в тексті, де синтаксичний час речення збігається з морфологічним значенням дієслова-присудка: «“Сторони” ... уклали цей Договір про наступне». Для констатації доконаного факту домовленості тут ужито спеціалізовану морфологічну форму дієслова — форму доконаного виду минулого часу *уклали*¹⁷. Якщо припустити, що *Сторони ... домовляються* у п. 6.2 слід розуміти як «сторони вже домовилися», тоді граматична конструкція «вступна частина + п. 6.2» набуває граматично й логічно некоректної форми: «...Сторони уклали цей договір про те, що у випадку неможливості ... Сторони ... (вже) домовилися про те, що ...».

Якби конкретна домовленість про розгляд спору третейським суддею на момент підписання Договору вже існувала, то не було б потреби її повторювати в тексті статті, уводячи в текст надлишковий компонент, який порушує композиційно-синтаксичну структуру тексту і хронологічну послідовність описуваних подій. У такому гіпотетичному випадку, за аналогією до композиційного оформлення решти пунктів статей, п. 6.2 мав би такий вигляд:

6.2. У випадку неможливості вирішення спору шляхом переговорів спір розглядається одноособово третейським суддею Петренком Іваном Івановичем Постійно діючого Третейського суду при Асоціації українських банків, що знаходиться за адресою ...

Показовою також є та обставина, що в жодному з інших речень-пунктів аналізованого тексту немає висловів на зразок *сторони домовляються про те ...*, які могли б сприйматися як дублювання інформації, наведеної у вступній частині («“Сторони” ... уклали цей Договір про наступне»).

Припущення про те, що словосполучення *Сторони ... домовляються* у п. 6.2 означає існування доконаного факту домовленості про розгляд спору третейським суддею на момент підписання договору, суперечить ще одній вимозі композиційного синтаксису, яка є особливо важливою для формалізованих текстів офіційно-ділового стилю, а саме: послідовність компонентів (частин) у межах речення повинна відображати хронологічну послідовність описуваних подій¹⁸. Зокрема, в умовно-наслідкових конструкціях «умовна» частина має передувати «наслідковій». Якщо припустити, що *Сторони ... домовляються* у п. 6.2 означає що «сторони вже домовилися», то хронологічна послідовність подій у реченні-пункті 6.2 порушується, оскільки порядок слідування компонентів синтаксичної структури суперечить послідовності описуваних подій: виходить, що у випадку

¹⁷ В українському офіційно-діловому мовленні уживаються декілька штампів для оформлення вступної частини договорів, один з них — «сторони домовилися про наступне» з формою доконаного виду минулого часу дієслова *домовлятися* для констатації доконаного факту домовленості (див.: Універсальний довідник-практикум з ділових паперів.— К., 1998.— С. 108–222). Той факт, що різночитання виникли з приводу граматичної форми саме цього дієслова, ужитої в одній зі статей договору, може пояснюватися неправомірним функціональним уподібненням відмінних граматичних форм дієслова *домовлятися* в різних частинах тексту договору, можливо, з метою свідомої маніпуляції.

¹⁸ Див.: *Партико З. В.* Зазнач. праця.— С. 230.

неможливості вирішення спору шляхом переговорів Сторони ... вже домовилися про ...

Зважаючи на зазначене вище, припущення про те, що словосполучення *Сторони ... домовляються* у п. 6.2 означає існування доконаного факту домовленості про розгляд спору третейським суддею на момент підписання договору, не має лінгвістичних підстав.

Альтернативна версія тлумачення позачасової дієслівної форми в п. 6.2, — що доконаного факту домовленості на момент підписання договору не існує, але сторони мають її досягти, якщо між ними виникне спір, який не вирішується шляхом переговорів, — дозволяє стверджувати: речення-пункт 6.2 не суперечить нормам композиційного оформлення тексту договору.

При цьому дієслівна форма зі значенням позачасовості *Сторони ... домовляються* так само, як і інші аналогічні позачасові форми дієслів, ужиті в тексті аналізованого договору, позначає дію, яка передбачається після його підписання (пор. у п. 6.1: «Спори та непорозуміння ... вирішуються ... на рівні уповноважених працівників»; у п. 2.7: «Погашення Кредиту здійснюється в порядку та строки, передбачені в пп. 1.1.1. цього Договору»; у п. 4.4: «У разі порушення Кредитором строків перерахування кредитних коштів ... Кредитор сплачує Позичальнику пеню в розмірі ...»; у п. 5.3: «У разі настання форс-мажору строк виконання зобов'язань відсувається...» та ін.).

Припущення, що словосполучення *Сторони ... домовляються* у п. 6.2 означає «сторони мають домовитися», підтримується також вимогою композиційного синтаксису щодо того, що послідовність компонентів (частин) у межах речення має відповідати хронологічній послідовності описуваних подій. При зазначеному прочитанні речення-пункту 6.2. хронологія подій не порушується: у випадку неможливості вирішення спору шляхом переговорів Сторони ... мають домовитися... Ця умовно-наслідкова конструкція з прямою послідовністю компонентів аналогічна таким самим умовно-наслідковим конструкціям, що використані в багатьох інших реченнях-пунктах аналізованого договору.

На користь тлумачення, що домовленості про розгляд спору в третейському суді ще немає, але сторони мають її досягти, якщо між ними виникне спір, який не вирішується шляхом переговорів, свідчить також наявність у реченні-пункті 6.2 обставини способу дії «керуючись ст. 5 Закону України про третейські суди». Якщо припустити, що доконаний факт домовленості про розгляд спору в третейському суді вже існує, то в пункті статті немає необхідності зазначати, чим керувалися при цьому сторони (при такому припущенні правило про послідовність у тексті хронологічно пов'язаних компонентів порушується ще раз). Наявність у п. 6.2 обставини способу дії «керуючись ст. 5 Закону України про третейські суди» свідчить про протилежне: доконаного факту домовленості про розгляд спору в третейському суді ще немає, але є домовленість про те, чим сторони мають керуватися у випадку, якщо вирішити спір шляхом переговорів буде неможливо. Композиційна вимога щодо послідовності в тексті хронологічно пов'язаних компонентів при цьому дотримується.

З урахуванням викладеного вище й виходячи з експертної презумпції, що аналізований текст не є аномальним, при відповіді на питання про лінгвістичне тлумачення граматичного значення дієслівної форми в тексті нормативно-правового документа є лінгвістичні підстави стверджувати: якщо одна з двох альтернативних версій тлумачення засвідчує, що аналізований текстовий фрагмент суперечить жанровим нормам граматичного оформлення тексту, а друга версія засвідчує його відповідність цим нормам, правильним є друге тлумачення. Отже, висловлення *Сторони ... домовляються* у статті 6.2 аналізованого тек-

сту договору означає, що на момент підписання договору домовленості про розгляд спору третейським суддею не існує, але сторони мають її досягти, якщо між ними виникне спір, який не вирішується шляхом переговорів.

Приклад 2. Описаний далі лінгво-правовий конфлікт пов'язаний з різночитаннями нормативно-правового тексту через нерозрізнення юридичного й неюридичного значень використаної в ньому дієслівної форми. Цей конфлікт відображає глибинну внутрішню суперечність між побутовою й правовою мовними картинами світу, що співіснують у мовній свідомості як автора, так і користувача нормативно-правового тексту. У цьому розумінні аналізований лінгво-правовий конфлікт є хрестоматійним.

Альтернативні тлумачення семантики дієслівної форми в дефініції: що таке прекурсори?

Необхідність проведення лінгвістичної експертизи була зумовлена правовим конфліктом, сторони якого відстоювали альтернативні версії інтерпретації дієслівної форми *використовуються*, ужитої в статті 1 «Визначення термінів» розділу 1 Закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори»... у такому контексті:

«Прекурсори наркотичних засобів і психотропних речовин (далі — прекурсори) — речовини, які *використовуються* для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів».

Пошук відповіді на питання, винесені на розгляд експерта, передбачав оцінку істинності кожної з двох альтернативних версій прочитання наведеної дефініції, а саме:

Версія 1. Дієслово *використовуються* вжито в значенні невластивого теперішнього часу й позначає дію, яка збігається з моментом мовлення та охоплює обмежені відрізки часу до і після нього. У цьому випадку прочитання наведеної в Законі дефініції вказує на речовини, які *фактично використовуються, перебувають у процесі* виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин і включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Версія 2. Дієслово *використовуються* вжито в значенні потенційно-якісного теперішнього часу і позначає певну якісну характеристику, яка виявляється нерегулярно. У цьому випадку прочитання наведеної в Законі дефініції вказує на речовини, які *за своїми хімічними властивостями придатні й потенційно можуть використовуватися* для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин і включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

У наведеному тексті дієслово *використовуються* вжито в граматичній формі теперішнього часу. Основою граматичної семантики дієслова теперішнього часу є віднесеність зазначеної дії до моменту мовлення¹⁹. З дієсловами теперішнього часу можуть поєднуватися лексичні конкретизатори граматичного значення теперішнього часу — прислівники й прислівникові звороти (*зараз, тепер, у цю хвилину* і т. ін.), актуалізуючи на лексичному рівні відповідне граматичне значення. Граматичне значення віднесеності дії до моменту мовлення закріплене в мові на системному рівні, воно є прямим граматичним значенням дієслівної форми теперішнього часу. Тому позначення дії, яка збігається в часі з моментом мовлення, є первинною граматичною функцією дієслівної форми теперішнього часу.

¹⁹ Русанівський В. М. Теперішній час // Українська мова. Енциклопедія. — 2-е вид. / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — К., 2004. — С. 681.

Оскільки момент мовлення може не повністю збігатися з актом конкретної дії, розрізняють власне-теперішній час (дія збігається з моментом мовлення й практично не виходить за межі цього моменту): *Я (саме) читаю* і невласне-теперішній час (дія збігається з моментом мовлення й одночасно охоплює моменти, що передують мовленню і/або слідує за ним): *Я пишу роман* — дія охоплює обмежені відрізки часу до і після моменту мовлення; *Останнім часом я погано сплю* — дія повторюється протягом певного часу, включаючи момент мовлення, це так званий повторюваний теперішній час; *Земля обертається навколо Сонця* — крім моменту мовлення дія охоплює всі періоди часу до і після нього, це так званий постійний теперішній час. Власне-теперішній і невласне-теперішній час становлять два типи прямого, первинного використання дієслівних форм теперішнього часу²⁰, його змістове ядро. Виділяють ще ряд більш специфічних, периферійних типів прямого використання теперішнього часу, зокрема так званий потенційно-якісний теперішній час (*Він говорить німецькою* у значенні «уміє / здатний говорити», *календула використовується як лікарська рослина* у значенні «іноді використовується, може використовуватися, оскільки має певні терапевтичні властивості»). При такому вживанні форма теперішнього часу дієслова дає якісну характеристику, яка може виявлятися нерегулярно.

В українській мові ці та інші різновиди значення теперішнього часу дієслова звичайно розмежовуються за допомогою контексту, зокрема за допомогою лексичних конкретизаторів часу, наприклад: *Він тепер говорить німецькою*; *Цей картридж використовується не вперше*; *Я вже сплю* (пор. *Останнім часом я погано сплю*). Інколи для розмежування семантичних різновидів теперішнього часу використовуються відмінні дієслівні лексеми (*Він швидко йде*, пор. *Він швидко ходить*).

Дієслівні форми теперішнього часу (так само, як і інші граматичні форми повнозначних слів) можуть уживатися в мові не лише в своєму первинному значенні. У ряді випадків такі форми дієслова виконують вторинні функції, які різною мірою віддалені від первинного граматичного значення. У цьому випадку йдеться про непряме, переносне вживання дієслівних форм теперішнього часу, зокрема для позначення подій у майбутньому (*Завтра я повертаюся додому*) або в минулому (*Повертаюся я вчора з роботи і бачу...*).

На вживання дієслівних часових форм істотні обмеження накладають дискурсивні особливості тексту. Саме віднесеність тексту до певного дискурсу й відповідні дискурсивні практики є підставою для інтерпретації значення вжитої в цьому тексті дієслівної форми. Зокрема, визначальною дискурсивною ознакою мови нормативно-правових документів, до яких належить текст закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори», є конкретність і однозначність. Жанрова належність текстів нормативно-правових документів не передбачає вживання часових форм у переносному значенні. При використанні дієслівних форм теперішнього часу в їх прямому значенні в нормативно-правових документах пріоритетними є значення власне-теперішнього й невласне-теперішнього часу, які дозволяють точніше співвіднести дію з моментом мовлення. За необхідності потенційна неоднозначність часової форми усувається введенням у текст додаткових лексичних конкретизаторів часу (*набуває чинності з моменту оприлюднення, звільняються від сплати податків до 2015 року*).

²⁰ Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988. — С. 92–93.

Для оцінки істинності кожної з наведених вище інтерпретацій важливі наявність або відсутність контекстуальних, зокрема лексичних, конкретизаторів значення дієслова *використовуються*. Оскільки в дефініції, наведеній у законі України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори», таких конкретизаторів немає, то для експертної інтерпретації значення дієслова *використовуються* в зазначеному контексті має бути застосований метод дискурсивного аналізу.

Значення невластиво-теперішнього часу (версія 1) і значення потенційно-якісного теперішнього часу (версія 2) являють собою різновиди прямого використання дієслівних форм теперішнього часу. Однак дискурсивні реалізації цих значень засвідчують виразні функціональні відмінності. Так, значення невластиво-теперішнього часу (прочитання 1) становить для дієслів теперішнього часу змістове ядро, тоді як значення потенційно-якісного теперішнього часу (прочитання 2) є для зазначених дієслів периферійним і наближається до переносних типів значень. З урахуванням, по-перше, належності тексту закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» до нормативно-правових документів і, по-друге, периферійного статусу потенційно-якісного теперішнього часу та його наближення до переносних типів значень, слід констатувати, що реалізація значення потенційно-якісного теперішнього часу (прочитання 2) в аналізованому тексті Закону є менш очікуваною. Для з'ясування дискурсивних можливостей реалізації аналізованих значень дієслова *використовуються* в дефініції прекурсорів необхідно проаналізувати всі аналогічні вживання цього дієслова в тексті закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори». Методом суцільної вибірки в досліджуваному тексті виявлено 11 слівформ *використовуються* в граматичній формі теперішнього часу.

У 10-ти з 11-ти виявлених слововживань дієслова *використовуються* його значення конкретизується засобами контексту.

У 4-х слововживаннях аналізоване дієслово позначає дію, яка збігається з моментом мовлення й охоплює обмежені відрізки часу до і після нього, тобто реалізує значення невластиво-теперішнього часу (аналогічне до значення цього дієслова, що відповідає першій версії прочитання дефініції):

1. «Спеціально уповноважений орган виконавчої влади у сфері охорони здоров'я в межах своїх повноважень: ... здійснює в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, обстеження складських, торговельних та інших приміщень, що знаходяться у користуванні юридичної особи та які *використовуються* у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» (ст. 5);

2. «Знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, інструментів або обладнання, які *використовуються* для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» (ст. 30, ініціальна частина);

3. «Знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, інструментів або обладнання, які *використовуються* для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, подальше використання яких визнано недоцільним, здійснюється в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» (ст. 30);

4. «Юридичні особи (...) зобов'язані подавати до спеціально уповноваженого органу виконавчої влади (...) щорічні звіти про діяльність із зазначенням відповідно кількості вирощених і перероблених рослин, включених до Переліку, кількості наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що виробляються, виготовляються, ввозяться на територію України, вивозяться з території України, реалізуються чи *використовуються*, а також про кількість запасів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів станом на 31 грудня звітного року».

У шести з 11-ти виявлених слововживань дієслова *використовуються* його значення конкретизується контекстом і є відмінним як від прочитання 1, так і від

прочитання 2, які є предметом цієї експертизи. Тут маємо справу з реалізацією перформативного значення дієслова *використовуються*. Перформативна дія — це дія-волевиявлення, яка містить модальний компонент. Модальний компонент перформативного значення (*мають використовуватися*) у цих фрагментах не представлений на лексичному рівні, але легко відновлюється з контексту. Дієслова з перформативним значенням є характерною ознакою жанру нормативно-правових документів, оскільки констатація волевиявлення є для цих текстів головним комунікативним завданням. Перформативні слововживання дієслова *використовуються* фігурують у таких фрагментах тексту Закону:

1. (Стаття 7 — 2 слововживання): «Кабінет Міністрів України встановлює Перелік інструментів та обладнання, які *використовуються* для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та підлягають контролю, і Правила розроблення, виробництва, виготовлення, зберігання, розподілу, перевезення, пересилання, придбання, реалізації (відпуску), ввезення на територію України, вивезення з території України, використання та знищення інструментів та обладнання, які *використовуються* для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та підлягають контролю»;

2. (Стаття 16): «Розроблення нових наркотичних засобів або психотропних речовин здійснюється згідно із законодавством про лікарські засоби. Нові наркотичні засоби або психотропні речовини в медичній практиці *використовуються* за умови їх державної реєстрації та здійснення клінічних досліджень, проведених згідно із законодавством про лікарські засоби»;

3. (Стаття 23–3 слововживання): «У ветеринарній медицині наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори *використовуються* згідно з Переліком наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що *використовуються* у ветеринарній медицині, затвердженим Кабінетом Міністрів України за поданням спеціального уповноваженого органу виконавчої влади у сфері охорони здоров'я. Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що *використовуються* у ветеринарній медицині, підлягає оприлюдненню».

Жодне зі слововживань дієслова *використовуються*, значення яких конкретизується засобами контексту, не виступає в значенні, що відповідає другому прочитанню дефініції.

В одному з 11-ти виявлених слововживань дієслова *використовуються* його значення не конкретизується засобами контексту. Це контраверсійне слововживання в дефініції прекурсорів.

У текстах, які належать до жанру нормативно-правових документів, послідовно реалізується принцип лексичної та граматичної однорідності тексту. Відповідно до цього принципу те саме слово й та сама граматична форма не можуть уживатися в межах одного тексту в різних значеннях без експліцитно представлених у тексті лексичних конкретизаторів такого значення.

Дієслово *використовуються* в тексті закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» послідовно вживається в значенні невластиве-теперішнього часу й позначає дію, яка збігається з моментом мовлення й охоплює певні відрізки часу до і після нього. Випадків уживання дієслова *використовуються* в значенні потенційно-якісного теперішнього часу, яке містить імпліцитний модальний компонент *можуть використовуватися* і позначає якісну характеристику, яка виявляється нерегулярно, в тексті закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» не виявлено.

Водночас у тексті аналізованого закону виявлено три випадки вживання словосполучень з дієсловом *використовувати(ся)* у перформативному значенні, з відмінною від нейтральної модальністю:

1. «У медичній практиці *можуть використовуватися* наркотичні засоби, психотропні речовини, включені до таблиць II і III Переліку, та прекурсори, включені до таблиці IV Переліку» (ст. 21).

2. «Юридичні особи *можуть придбавати та використовувати* у власному виробництві прекурсори, включені до таблиці IV Переліку, за наявності в них ліцензії на цей вид діяльності» (ст. 29).

3. «Юридичним особам *не дозволяється придбавати, зберігати та використовувати* у власному виробництві прекурсори, включені до таблиці IV Переліку, в обсягах, що перевищують їх виробничі потреби» (ст. 29).

У кожному з цих випадків модальне значення, відмінне від нейтрального (*мають*) підкріплюється додатковими лексичними конкретизаторами — модальними дієсловами *можуть, не дозволяється*. Це ілюструє дотримання принципу граматичної і лексичної однорідності нормативно-правового тексту — обов'язкову експлікацію в тексті додаткових семантичних компонентів, які вирізняють у тексті аналогічні слововживання.

З урахуванням жанрової належності тексту й виходячи з експертної презумпції, що текст не є аномальним, маємо лінгвістичні підстави інтерпретувати дієслово *використовуються* у визначенні прекурсорів як аналогічне чотирьом іншим неперформативним уживанням цього дієслова в тексті Закону, значення яких конкретизується контекстом і не містить імплікованих модальних нашарувань. Це дає лінгвістичні підстави тлумачити зміст дефініції «прекурсори наркотичних засобів і психотропних речовин — речовини, які *використовуються* для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» (ст. 1 закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори») як позначення речовин, які перебувають у процесі використання (фактично використовуються) для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин.

Приклад 3. У ході лінгвістичного аналізу нормативно-правового тексту, за умови доведення лінгвістичної безпідставності кожної з альтернативних версій його тлумачення, вихідна експертна презумпція тексту як такого, що не є аномальним, може бути спростована. При цьому аналізований текст із правового погляду був і залишається легітимним, оскільки він набрав законної чинності й використовується в правовому полі для регулювання суспільних відносин. Цей текст так чи інакше інтерпретується користувачами й може провокувати контраверсійні тлумачення, які призводять до правових конфліктів. Завданням лінгвістичної експертизи в такому випадку може бути лінгвоправова «легітимізація» однієї з альтернативних версій прочитання з опорою на загальні психолінгвістичні закономірності сприйняття мовленнєвого матеріалу, які зазвичай дають змогу спрогнозувати першосприйняття тексту попри його формально-лінгвістичну аномальність²¹. На думку Б. С. Мучника, який розробляє психологічний напрям у стилістиці тексту, первісне сприйняття тексту відбувається зазвичай мимохіть, отже, слова поєднуються в свідомості читача незалежно від його намірів. Кінцеве ж сприйняття тексту встановлюється на підставі певних роздумів читача, порівняння можливих імовірностей при виборі як більш вірогідного того чи іншого варіанта поєднання слів²². Але читач удається до повторного переосмислення тексту лише якщо сам текст містить вказівку (підказку), що первісне сприйняття було помилковим, або, за визначенням Б. С. Мучника,

²¹ Деякі психолінгвістичні закономірності першосприйняття тексту описано й проілюстровано в кн.: Мучник Б. С. Основы стилистики и редактирования. — Ростов н/Д., 1997. — 478 с.

²² Там же. — С. 6.

якщо текст містить «сигнал помилки». Якщо ж «сигналу помилки» в тексті немає, ніщо не спонукає читача до того, щоб узяти під сумнів своє первісне спонтанне сприйняття²³. Згідно з нормами практичної стилістики, коректний з погляду мовного оформлення текст має бути орієнтований саме на першосприйняття: якщо для правильної інтерпретації думки автора читач змушений повертатися назад і переосмислювати вже прочитане в пошуках інших змістових і граматичних зв'язків, такий текст не може бути визнаний стилістично коректним. «Стилістичну правильність або помилковість речення, у якому не виключаються помилковий змістовий зв'язок слів та інші помилки при узгодженні, необхідно встановлювати виключно за первісним сприйняттям. Якщо при першосприйнятті речення виникає помилковий змістовий зв'язок слів, то це означає, що речення містить стилістичну помилку й має бути виправлене. ... Те, що читач урешті-решт знаходить правильний зміст, не може бути підставою для того, щоб визнати речення стилістично правильним»²⁴. Такий підхід видається виправданим насамперед для формалізованих офіційних текстів, визначальними стильовими ознаками яких є чіткість, ясність та однозначність. На відміну від інших функціональних різновидів мовлення, у яких важливими засобами досягнення комунікативної мети є варіативність інтерпретацій, неоднозначність, мовна гра, нормативно-правовий текст для суб'єкта мовлення є лише засобом матеріалізації правових понять і відношень для максимально точного їх донесення до адресата. Тому такий текст не передбачає поглибленого декодування й повторного переосмислення вже прочитаного в пошуках більш вірогідних змістових і граматичних зв'язків. Навіть якщо стилістичні норми при конструюванні тексту було порушено, загальні психолінгвістичні закономірності роблять первісне сприйняття такого тексту прогнозованим, а отже, зумовлюють лінгвістичне «право» читача на те чи інше його прочитання. Юридична легітимність цього нормативно-правового тексту закріплює за читачем таке право. З урахуванням зазначеного при експертній оцінці аномального з погляду мовного оформлення нормативно-правового тексту лінгвоправова легітимізація однієї з версій його тлумачення може мати лінгвістичні підстави. З лінгвістичного погляду передумовою такої легітимізації має стати його першосприйняття, яке зазвичай є передбачуваним і прогнозованим з урахуванням загальних психолінгвістичних закономірностей сприйняття тексту.

Проілюструємо це на прикладі ще однієї лінгвістичної експертизи.

Альтернативна інтерпретація граматичного зв'язку синтаксичного компонента простого ускладненого речення: що робити нотаріусу? Причиною цього лінгвоправового конфлікту стали різночитання статті 3 «Порядок здійснення відмітки про перехід права власності на земельну ділянку», затвердженої Постановою Кабінету Міністрів № 439 від 6 травня 2009 року «Про деякі питання посвідчення права власності на земельну ділянку»:

«Нотаріус у разі посвідчення цивільно-правового договору про відчуження земельної ділянки, видачі свідоцтва про право на спадщину на земельну ділянку, а також вилучення державного акта у передбачених законом випадках із своїх справ *за наявності витягу з Поземельної книги* проставляє на державному акті відмітку про перехід права власності на земельну ділянку такого змісту: ...».

²³ Пор.: «На виставці експонувалося декілька хатинок гуцульських чабанів, привезених із Закарпаття в розібраному вигляді» — текст містить очевидний логічний сигнал помилки першосприйняття; «На виставці експонувалося знаряддя праці, використовувані в XVI ст. ремісниками Наддніпрянщини, які потрапили в Україну з Туреччини» — текст не містить логічного сигналу помилки (якщо мається на увазі, що в Україну потрапили знаряддя, а не ремісники) або цей сигнал для читача не є очевидним.

²⁴ Мучник Б. С. Знач. праця.— С. 7.

Пресупозиція питання, винесеного на експертизу, вказувала на існування альтернативних версій граматичного зв'язку висловлення *за наявності витягу з Поземельної книги* в зазначеному контексті: 1) цей зв'язок поширюється на всі три попередні обставини умови, об'єднані спільним лексичним компонентом у *разі*; 2) цей зв'язок поширюється лише на останню з трьох зазначених обставин. На підтримку першої версії необхідні були формальні аргументи в тексті, які б підтверджували граматичну залежність обставини *за наявності витягу з Поземельної книги* від дієслова-присудка *проставляє*. На підтримку другої версії необхідні були формальні аргументи на користь граматичної залежності висловлення *за наявності витягу з Поземельної книги* від віддієслівного іменника *вилучення*. Відсутність формальних аргументів на користь кожної з цих версій фактично підтримує другу версію, оскільки при першосприйнятті цього тексту граматичний зв'язок *вилучення ... за наявності витягу* реалізується, а отже, й закріплюється в свідомості читача раніше.

На підставі аналізу альтернативних версій зазначеного граматичного зв'язку експертну презумпцію, що аналізований текст не є аномальним і його мовне оформлення відповідає жанровим вимогам, було спростовано. Однак композиційне й пунктуаційне оформлення тексту статті, зокрема відсутність розділового знака перед висловленням *за наявності витягу з Поземельної книги*, при першосприйнятті тексту обмежує граматичний зв'язок цього висловлення найближчим у передтексті потенційно можливим претендентом на заповнення валентної позиції граматично пов'язаного опорного слова²⁵. У передтексті висловлення *за наявності витягу з Поземельної книги* таким потенційно можливим граматичним претендентом є іменник *вилучення*. Синтаксична аномальність такого зв'язку — невідповідність між послідовністю компонентів у реченні й хронологічною послідовністю описуваних подій (в умовно-наслідковій конструкції наслідок має передувати умові), невинуватий текстовий розрив між граматично пов'язаними компонентами та ін. — виявляється лише при повторному, металінгвістичному переосмисленні тексту.

Таким чином, об'єктивність висновку лінгвістичної експертизи підтримується з лінгвістичного боку опорою на першосприйняття тексту, яке за приписами практичної стилістики має відповідати задуму автора, а з юридичного боку — дотриманням принципу правової визначеності нормативно-правового тексту. Пропонований підхід дає підстави для лінгвоправової легітимізації однієї з версій тлумачення навіть за умови формально-лінгвістичної аномальності аналізованого тексту.

У сучасному мовознавстві вплив прикладної лінгвістики на лінгвістичну теорію стає дедалі відчутнішим. В. А. Звегінцев, аналізуючи роль прикладної лінгвістики в теорії мовознавства, зазначав: «... прикладна лінгвістика є тим емпіричним полігоном, де проходять випробування як окремі гіпотези, так і глобальні теоретичні побудови. ... результати, отримувані в ході таких випробувань, становлять цінність не лише для прикладної лінгвістики, а й для лінгвістики в цілому. Це означає, що прикладній лінгвістиці не можна відмовити в праві голосу при розв'язанні загальнотеоретичних питань лінгвістики»²⁶. Таким емпіричним полігоном для багатьох мовознавчих дисциплін ставала юрислінгвістична експертиза конфліктного тексту, яка вимагає вищого ступеня об'єктивації теоретичних пояснень, більшої формалізації метамови теоретичної

²⁵ Див.: Мучник Б. С. Знач. праця.— С. 175–224.

²⁶ Звегінцев В. А. Мысли о лингвистике.— М., 1996.— С. 222.

лінгвістики, і висуває свої, підвищені вимоги до можливості верифікації лінгвістичних теорій.

Аналіз конфліктних текстів в особливому ракурсі висвітлює процеси текстотворення й текстосприйняття. При цьому актуалізуються як внутрішні суперечності кожного з цих процесів²⁷, так і протиріччя, пов'язані з когнітивними відмінностями між мовно-мисленневою діяльністю при створенні й декодуванні тексту; між мовною та комунікативною компетенцією автора тексту і його адресата, правника й пересічного носія мови. Лінгвістична експертиза, яка, спираючись на систему комунікативних норм і приписів різного порядку, переносить лінгвістичний аналіз тексту в юридичну площину, є одним із напрямів соціонормативної мовної діяльності, спрямованої на екстремальні вияви функціонування тексту в суспільстві.

L. V. AZHNIUK

FORENSIC LINGUISTIC EXAMINATION: STATUS AND METHODOLOGICAL PRESUMPTIONS

Forensic linguistic examination of a conflict text is being interpreted as a manifestation of socionormative language activity. In its evaluation of particular speech acts (facts, manifestations) forensic linguistic examination relies on the theoretical linguistics knowledge about the language structure and functioning, but can not be confined to this knowledge as it needs the support of the system of a variety of communicative norms and prescriptions. A number methodological principles of the forensic linguistic examination are formulated. The approaches discussed are illustrated by the examples of practical examination of the normative legal texts that were behind concrete legal conflicts.

Key words: forensic linguistic examination, juridical linguistics, juridization of speech, communicative norm, normative legal text, grammatical ambiguity.

²⁷ Про функціонування тексту в соціумі та внутрішні протиріччя процесу текстотворення див.: Радзівєвська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту.— К., 2010.— С. 244–461.

ІНТЕРПРЕТАНТА ЯК ЛЮДСЬКИЙ ЧИННИК МОВНОГО СЕМІОЗИСУ

У статті запропоновано трихотомію інтерпретант, яка відображає специфіку декодування тексту і може забезпечити шлях до пояснення культурно-специфічних форм мислення через поєднання підходів, напрацьованих семіотикою, семантикою і когнітивістикою. Опис інтерпретанти як основного компонента антропосеміозису здійснений на матеріалі «Акта Верховенства», прийнятого англійським парламентом 1534 року.

Ключові слова: інтерпретанта, семіозис, базовий код, лінгвокультурний код, «Акт Верховенства» (1534).

Семіозис — дія знака, яка спрямована на створення його інтерпретанти. Він є єдиною можливим способом функціонування знака і відображає сутність відношень між знаком і універсумом. Об'єкт репрезентації може бути пізнаний лише через дослідження породжених ним знаків. Ч. Пірс підкреслював, що найвища міра реальності досяжна лише з допомогою знаків¹. Отже, семіозис передбачає процес пізнання речей, які існують в об'єктивній дійсності і мають безліч характеристик. Людина не знає всіх їх вичерпно, а лише ті, що позначені нею в мовній формі. Мовного знаконосія, який позначає речі, розглядатимемо як базовий код мови, який упроваджує буття об'єкта як такого. Поза базовими кодами немає жодних об'єктів. Життєвий світ людини не лише насичений знаками, а й не має іншої форми існування, крім знакової. Процес споглядання речей передбачає семіозис і полягає в семіозисі.

Річ, яку споглядають, починає існувати як об'єкт. На думку А. Карася, твердити, що річ є або не є об'єктом, означає визнавати, що вона відома або не відома². Погоджуючись із таким твердженням, вважаємо, що об'єкт існує лише за наявності в мові базового коду / кодів (див. рис. 1), хоч універсум може містити речі, які є об'єктами лише потенційно.

Базові коди — тривимірні, вони є знаками для думки, яка їх інтерпретує, знаками для об'єкта і знаками, які в певному відношенні пов'язують їх з об'єктами.

Сама природа базового коду передбачає наявність психологічної і фізичної реальності. Психологічна реальність опосередковує відмінність між фізичним і об'єктним буттям і є основою позначення, або репрезентамена в термінології Ч. Пірса. На його думку, знак відноситься, з одного боку, до свого об'єкта, а з другого — до інтерпретанти, що «приводить до такого відношення інтерпретан-

¹ Пірс Ч. Письма к леди Уэлби // Начала прагматизма / Пер. с англ., пред. В. В. Киященко, М. В. Колопотина. — СПб., 2000. — С. 281.

² Карась А. Семіотична перспектива інтерпретації реальності як дійсності // Філософська думка. — 2008. — № 5. — С. 20.

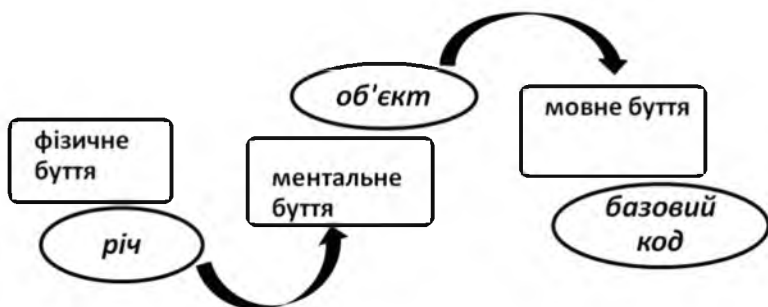

Рис. 1. Базовий код як вираження існування об'єкта.

ти до об'єкта, яке відповідає його власному відношенню до цього об'єкта»³. За основу поділу знаків береться відношення до об'єктів, власна матеріальна природа і відношення до інтерпретант. Інтерпретанта включена у триадне відношення «об'єкт — знак — інтерпретанта». Думка, яка виникає при сприйнятті потенційного знака, є інтерпретантою. Таким чином, вона пов'язує вже не знак і його об'єкт, а знак і ментальний знак (знак ідеї з самою ідеєю). Останні породжують інтерпретанту. Здатність інтерпретувати такий знак є «мускулами думки» і може поєднуватися з тлумаченням мовної свідомості⁴.

Тривимірність мовного базового коду дозволяє стверджувати, що інтерпретанта в контексті мовного семіозису теж повинна бути тривимірною. Ч. Пірс запропонував два типи трихотомії: перший передбачає виділення емоційної (почуття, яке викликається знаком), енергетичної (вплив знака; ментальне чи мускульне зусилля, яке опосередковується емоційною інтерпретантою) та логічної (значення концепта) інтерпретант, а другий — безпосередньої (загальний не проаналізований перший вплив знака), динамічної (фактичний вплив на інтерпретатора) та кінцевої (вплив знака на будь-якого носія інтелекту).

Спираючись на розуміння інтерпретанти базового коду як його «розпізнавання», яке забезпечує зв'язок з об'єктом, пропонуємо трихотомію інтерпретант, яка відображає специфіку базових кодів як мовних знаків: 1) первинна інтерпретанта (інтерпретанта знака, який веде до зв'язку з об'єктом; денотат), 2) поняттєва інтерпретанта (інтерпретанта знака для об'єкта; концепт), 3) «культурна» інтерпретанта (інтерпретанта знака для думки — для ментального об'єкта; конотат).

Загалом така трихотомія може забезпечити шлях до пояснення культурно-специфічних форм мислення і образів картини світу через поєднання підходів, напрацьованих семіотикою, семантикою і когнітивістикою. Адже в розумових діях і словесному спілкуванні — двох основних функціональних сферах мови — виникає необхідність насамперед позначити об'єкти, щоб мати можливість застосувати знаки у процесі комунікації. Знак заміщує собою щось для когось у певному відношенні чи у властивості (*aliquid stat pro aliquo*⁵) і завжди комусь

³ Пірс Ч. Знач. праця. — С. 290.

⁴ Див. докладніше: Андрейчук Н. І. Життєвий світ людини і «горизонтність» мовної свідомості // Гуманітарний вісник. Сер. «Іноземна філологія». — Черкаси, 2009. — № 13. — С. 113–116.

⁵ Класичне визначення знака є настільки широким, що перетворює все, доступне людському розумові, в об'єкт семіотичної науки. Семіотичних проблем торкалися перші християнські мислителі (Псевдо-Діонісій, Ареопатит, Августин, гностики). Августин Блаженний називає знаком щось, що крім виявлення себе почуттям вказує також розумові на щось поза собою. Він розглядає слово як систему з чотирьох елементів: *verbum* «слово» є артику-

адресований, тобто створює в розумі людини еквівалентний знак, чи, можливо, більш розвинутий знак ⁶. Базовий код заступає об'єкт, відсилаючи нас до певної ідеї, яка становить основу репрезентамена. Унікальність власне антропосеміотичних ідей в антропокультурній лінгвістиці ⁷ полягає у відкритості базових кодів до універсуму, який у його тотальності виступає в ролі об'єкта. Вхідження в універсум — це семіотичний процес, який забезпечується дією знаків. Процес розуміємо як «скоординовану сукупність змін у зовнішності (complexion) реальності, організовані споріднені події (family of occurrences), які систематично поєднуються каузально чи функційно» ⁸.

Дисципліни, пов'язані з мовною здатністю людини, не завжди розглядають її крізь призму вчення про знаки. Є серйозні розбіжності в термінології та методах дослідження мовних явищ, і можна отримати цілком інше враження про мову, якщо розглядати її крізь призму історичного мовознавства, психолінгвістики, структурної лінгвістики, структурної антропології тощо. Жодна з наук чи теорій, дотичних до мови, не може оминати питань семантики. Семантика або включається в модельовану систему мови, або окремі дисципліни займаються питаннями «значущої» діяльності. Цей «поділ» можна віднести також до різних культурологічних студій, які зосереджені не лише на мові *per se*, а й розглядають різні підходи до культури чи поведінки.

Питання зв'язку систематичної репрезентації значення в семіотиці і традиційних семантичних теоріях у мовознавстві залишаються, ймовірно, тим «золотим ключиком», який може відчинити ще одні двері до розуміння життєвого світу людини. Первинну інтерпретанту як поняття семіотики можна зіставити з поняттям денотата в мовознавстві. Останнє як «предметне значення імені» було введене німецьким логіком, математиком і філософом Г. Фреге 1982 р. у його статті «Смисл і денотат» ⁹. Знаком (чи іменем) він називає позначення, яке виступає як власне ім'я; денотатом знака є певна річ (у найширшому значенні слова), але не поняття чи відношення ¹⁰. Законосій може мислитись не лише у зв'язку з позначуванням (денотатом), а й у зв'язку зі змістом — тим, що відображає спосіб представлення позначуваного. У нашому розумінні денотат як первинна інтерпретанта базового коду забезпечує ментальний зв'язок з об'єктом. Базовий код як окремий знаковсій має певну основу. У процесі кодування відбувається перетворення одного знака в інший і при цьому одна ідея може кодуватися різними способами. Для процесу мовного кодування це означає, що окремі знаковсії, які мають спільну інтерпретанту, утворюють денотативне поле. Важливі ключові для людини об'єкти (основи репрезентамена) можуть, з одного боку, кодуватися в мові різними способами, а з другого боку, один знак може ма-

льованим звуком; *dicibile* чи *locutio* — слово ментальної мови, що відповідає *verbum*; *dictio* є використання слова, що включає поєднання *verbum* і *dicibile*, яке надає їм «сили», тобто прагматичної функції; *res* «річ» є конкретним чи абстрактним об'єктом, яке позначає слово. Схожа схема (знак — значення — референт) є і в писаннях св. Ансельма, який вважав, що ім'я *per se* позначає властивість, а *per aliud* — особу чи річ.

⁶ Пирс Ч. *Grammatica speculativa* // Начала прагматизма / Пер. с англ., пред. В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина. — СПб., 2000. — С. 48.

⁷ Андрейчук Н. І. Семіотика лінгвокультурного простору Англії кінця XV — початку XVII століття. — Л., 2011. — 280 с.

⁸ Rescher N. *Process Metaphysics : An Introduction to Process Philosophy*. — New York, 1996. — Р. 38.

⁹ Фреге Г. *Смысл и денотат* // Семіотика и информатика. *Opera selecta* : Сб. науч. ст. — М., 1997. — Вып. 35. — С. 352–379.

¹⁰ Там же. — С. 354.

ти велику кількість об'єктів. Відповідно різними будуть основи репрезентамена та інтерпретанти.

Якщо розглядати базовий код як репрезентамен, то він може бути описаний через поняття якості феномена: «там, де є феномен, є і якість, тому, як навіть може видатися, феномени і не містять нічого більше. ... Якості, оскільки вони загальні, є чимось невизначеним (vague) і можливим»¹¹. Базовий код — індивідуальний, наявний тут і зараз, отже, є фактом, дією, дійсністю, що її можна визначити як другий складник феноменів. Базові коди відображають феномени, які становлять складники життєвого світу людини в його феноменологічному тлумаченні. Іntenціональність забезпечує виокремлення об'єктів досвіду («якостей» у термінології Ч. Пірса). Людина діє в умовах, які вона створює цими «якостями», роблячи останні «фактом» і втілюючи їх у мовних знаках. Будь-яка якість, що існує незалежно від нашого остаточного знання, може або не може бути відомою і стає такою лише в контексті відношень. Відтак життєвий світ людини втілюється в комбінації відношень базових кодів, які інтерпретуються в контексті значущостей сфери досвіду.

Становлення мовного коду як способу моделювання світу відбувається в повідомленні. Щоб повідомлення надійшло, воно має складатися із мовних базових кодів, які певним чином впливають на інтерпретатора. Первинна інтерпретанта як потенційна інтерпретація забезпечує віднесеність базового коду до денотативного поля і тотожність кодів у межах поля. Відношення тотожності встановлюється шляхом співвіднесення кожного з них з тим самим позначуваним. Г. Фреге підкреслює, що якщо знак *a* відрізняється від знака *b* лише матеріально, а не способом позначення, то пізнавальна цінність виразів $a=a$ і $a=b$, по суті, однакова¹².

Друга інтерпретанта, яку можна назвати поняттєвою, забезпечує зв'язок розпізнаного об'єкта з поняттям про цей об'єкт. Таке трактування цієї інтерпретанти дозволяє пов'язати її з тлумаченням концепту в сучасних лінгвокогнітивних дослідженнях, які ставлять за мету уточнити поняття моделі світу й концепту на основі усвідомлення того, що в значенні мовних одиниць реалізована свідомість, сформована взаємодією ментального й почуттєвого компонентів¹³. Концепт тлумачиться як синтезуюче лінгвоментальне утворення, як «одиниця мислення, яка закріплена мовним знаком з метою комунікації»¹⁴. На нашу думку, концепт входить до складу знака як його поняттєва інтерпретанта для об'єкта, яка формується в етнокультурному середовищі. Загалом таке тлумачення дозволяє виділити дві основні характеристики поняттєвої інтерпретанти базового коду: ментальну природу (поняттєва інтерпретанта локалізована у свідомості, є ментальною проекцією об'єкта) та належність до знання як сукупності відносно стабільних, об'єктивних і колективних поняттєвих інтерпретант. Можна також виявити зв'язок поняттєвої інтерпретанти з концептом у математичній логіці і логічній семантиці, де він ототожнюється з поняттям, смыслом імені чи інтенціоналом¹⁵. У межах цих напрямів концепт розглядається як результат логічних операцій аналізу, синтезу,

¹¹ Пірс Ч. Знач. праця.— С. 10.

¹² Фреге Г. Знач. праця.— С. 353.

¹³ Зеленько А. С. Проблеми семасіології в різних лінгвістичних парадигмах // Лінгвістика.— Луганськ, 2010.— № 1.— С. 16–26.

¹⁴ Попова З. Д., Стернин И. А. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку // Антология концептов / Под. ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина.— М., 2007.— С. 8.

¹⁵ Див.: Фреге Г. Знач. праця.— С. 352–379; Черч А. Введение в математическую логику / Пер. с англ. В. С. Чернявского.— М., 1960.— 484 с.; Карнап Р. Значение и необходимость : Исследование по семантике и модальной логике.— М., 1959.— 384 с.

порівняння, абстракції та узагальнення, отже, позбавляється характеристик суб'єктивності, діалогічної орієнтованості та неоднозначності.

У лінгвістичному концептуалізмі сформувалися два основні напрями — когнітивний і лінгвокультурологічний¹⁶. Когнітивні концепти розглядаються як індивідуальні змістові ментальні утворення, які структурують і реструктурують навколишню дійсність, а культурні концепти — як колективні змістові ментальні утворення, що фіксують своєрідність відповідної культури. З позиції когнітивної лінгвістики ми рухаємося від людини до культури, з позиції лінгвокультурології — від культури до людини¹⁷. Ці підходи взаємопов'язані: концепти як ментальні утворення становлять концептосферу соціуму, його культуру, а концепти як одиниці культури стають надбанням окремих індивідів. Т. В. Радзівська справедливо зазначає, що оскільки дослідники різних шкіл і напрямів уживають цей термін для позначення комплексу явищ, які розглядаються у площині питань взаємодії мови і культури, мови і мислення, то відсутність його однозначного тлумачення є закономірним явищем і пояснюється складністю самого позначуваного феномену, неоднаковим ставленням до завдань концептуального аналізу і, зрештою, непростим процесом засвоєння термінологічної лексики¹⁸.

Наше розуміння поняттєвої інтерпретанти як операції інтерпретації одиниці національної когнітивної свідомості дозволяє поєднати в цілісну систему чуттєвий образ, інформаційний зміст та інтерпретаційне поле. Фактично цей компонент мовного знака можна вважати також об'єктом когнітивної семасіології, яка застосовує поняття концепту для розкриття внутрішньої єдності і структурованості значних ділянок лексико-фразеологічної і синтаксичної систем мови, об'єднаних репрезентацією концепту в різних його іпостасях, і як інструмент пояснення та поглибленого опису семантики мовних одиниць¹⁹.

Зв'язок понять «знак» і «концепт» остаточно не визначений. Найчастіше до цього питання звертаються при дослідженні семантики мовних одиниць, однак чіткого узгодження термінології семіотики, семантики та культурології ще немає. Більшість праць з лінгвістичної семантики не оминає питання значення у структурі мовного знака (І. М. Кобозева, А. П. Загнітко, М. А. Кронгауз, М. Ф. Алефіренко та ін.). Розглядаючи форми семіотизації концепту, М. Алефіренко стверджує, що його поняттєва реалізація становить когнітивну базу для формування сигніфікативного компонента лексичного значення, а його символічна іпостась слугує когнітивною основою розвитку конотативного компонента у структурі лексичного значення, яка безпосередньо пов'язана з лінгвокультурною свідомістю народу²⁰. Лінгвокультурологічне розуміння вирізняється увагою до мовного, знакового «тіла» концепту²¹. На нашу думку, «культурний» компонент мовного знака виявляється через культурну інтерпретанту, яка в семантичній площині співвідноситься з конотатом, а в семіотичному плані може розглядатися як інтерпретанта базового коду. Якщо в коді наявна етнокультурна інформація, яку можна розглядати як різновид прагматичної інформації у струк-

¹⁶ Слышкин Г. Г. Лингвокультурный концепт как системное образование / Вестн. Волгogr. гос. ун-та. Сер. «Лингвистика и межкультурная коммуникация». — 2004. — № 1. — С. 30.

¹⁷ Карасик В. И. Языковые ключи. — М., 2009. — С. 28–29.

¹⁸ Радзівська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст — соціум — культура — мовна особистість. — К., 2010. — С. 6.

¹⁹ Попова З. Д., Стернин И. А. Знач. праця. — С. 9.

²⁰ Алефіренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики. — М., 2005. — С. 139, 141.

²¹ Воркачев С. Г. Постулаты лингвоконцептологии // Антология концептов / Под. ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. — М., 2007. — С. 10.

турі лексичного значення слова ²², то «працное» модель інтерпретації, яка містить культурну інтерпретанту. Остання відображає морально-етичні оцінні уявлення носіїв мови. Базові коди з етнокультурною інформацією мають підвищену експресію. Таким чином, культурна інтерпретанта відповідає, у нашому тлумаченні, прагматичному (конотативному й аксіоматичному) компонентам значення.

Запропонована трихотомія інтерпретант (первинна — поняттєва — культурна) має значення для розуміння природи окремих базових кодів та при виділенні особливих «знакових» (соціальних) ситуацій, у яких вони використовуються. Такі ситуації відбиваються в дискурсі, який не лише описує реальність, властиву певному соціуму, а й формує її, оскільки нав'язує суб'єктові певні «схеми» цінностей і уявлень. У цьому процесі важливу роль відіграють культурологічні фактори, які втілюються в дискурсі лінгвокультурними кодами ²³. Відношення базових кодів між собою формує лінгвокультурну синтактику дискурсу. М. Фуко привернув увагу до питання відношення дискурсивності як вільної процесуальності дискурсу та соціокультурних механізмів регламентації і контролю над дискурсом, які через нормування і обмеження упорядковують його: «...у будь-якому суспільстві виробництво дискурсу одночасно контролюється, піддається селекції, організується і перерозподіляється з допомогою певної кількості процедур, функція яких — нейтралізувати його владні повноваження і пов'язані з ним небезпеки...» ²⁴. Разом з тим Фуко підкреслює, що владу дискурс отримує від нас і лише від нас він і є тим, заради чого б'ються, і те, чим б'ються, — владою, якої прагнуть.

Процедури контролю й обмеження дискурсу є зовнішніми тією мірою, якою вони є механізмом регулювання дискурсивних практик з боку культури, і є внутрішніми тією мірою, якою контроль над дискурсами здійснюється самими дискурсами. Це процедури, які слугують принципами класифікації, упорядкування, розподілу. Якщо повернутися до знакової природи дискурсу, то можна стверджувати, що інтерпретанта дискурсу як знака також має троякий характер і становить сукупний механізм регулювання процесу його інтерпретації (див. рис. 2).

Механізм «подієвості» забезпечує розпізнавання смислових структур: виявлення денотативних полів базових кодів та зв'язків між ними. Подієвість дискурсу створюється його інтерпретацією, зокрема первинною інтерпретантою. Інтерпретуються «текстові події» через встановлення зв'язку з конкретними

первинна інтерпретанта	• механізм регулювання з боку "подієвості" дискурсу • денотат
поняттєва інтерпретанта	• механізм ідентифікації "ритуалізованого ансамблю" дискурсу • концепт
"культурна" інтерпретанта	• механізм регулювання з боку культури • конотат

Рис. 2. Трихотомія інтерпретант дискурсу.

²² Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. — Л., 2000. — С. 169–170.

²³ Андрейчук Н. І. Зазнач. праця.

²⁴ Фуко М. Порядок дискурсу. Інаугураційна лекція в Коллеж де Франс, прочитана 2 грудня 1970 року // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Пер. с фр. С. Табачникова. — М., 1996. — 448 с. — http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/60894/Fuko_-_Volya_k_istine_-_po_tu_storonu_znaniya_vlasti_i_seksualnosti.html.

«денотативними» подіями. Первинна («подієва») інтерпретанта дискурсу забезпечує виконання текстом ролі «інформатора». У подієвій семантиці (event semantics) дискурс розглядається як структурно організована множина текстових сегментів. При читанні тексту ми автоматично приписуємо зв'язки сегментам тексту, які ми вважаємо пов'язаними. Ці риторичні зв'язки, які ґрунтуються на предметах обговорення в сегментах, називаються інформаційними зв'язками²⁵. Отже, інформаційна структура дискурсу є його подієвою семантикою. Фактична цінність інформації залежить від того, якою є потреба в її отриманні і як її представлено. Первинна інтерпретанта дискурсу — виявлення «подій» — є механізмом «менеджменту знань»²⁶.

Розглянемо, наприклад, «Акт Верховенства» («Act of Supremacy») — законодавчий документ, прийнятий у 1534 р., який остаточно закріпив розрив англійської церкви з Римом у ході реформації і проголосував Генрі VIII «єдиним верховним главою на землі церкви Англії» (the only Supreme Head in earth of the Church of England):

«Act of Supremacy» (1534): An act concerning the king's highness to be supreme head of the Church of England and to have authority to reform and redress all errors, heresies, and abuses in the same.

«Albeit the King's Majesty justly and rightfully is and ought to be the Supreme Head of the Church of England, and so is recognised by the clergy of this realm in their Convocations; yet nevertheless for corroboration and confirmation thereof, and for increase of virtue in Christ's religion within this realm of England, and to repress and extirp all errors, heresies, and other enormities and abuses heretofore used in the same. Be it enacted by authority of this present Parliament that the King our Sovereign Lord, his heirs and successors kings of this realm, shall be taken, accepted, and reputed the only Supreme Head in earth of the Church of England called Anglicana Ecclesia, and shall have and enjoy annexed and united to the imperial Crown of this realm as well the title and style thereof, as all honours, dignities, preeminences, jurisdictions, privileges, authorities, immunities, profits, and commodities, to the said dignity of Supreme Head of the same Church belonging and appertaining : And that our said Sovereign Lord, his heirs and successors kings of this realm, shall have full power and authority from time to time to visit, repress, redress, reform, order, correct, restrain, and amend all such errors, heresies, abuses, offences, contempts, and enormities, whatsoever they be, which by any manner spiritual authority or jurisdiction ought or may lawfully be reformed, repressed, ordered, redressed, corrected, restrained, or amended, most to the pleasure of Almighty God, the increase of virtue in Christ's religion, and for the conservation of the peace, unity, and tranquillity of the realm: any usage, custom, foreign laws, foreign authority, prescription, or any other thing or things to the contrary hereof notwithstanding»²⁷.

Для аналізу мовного кодування «Акта Верховенства» важливо простежити, які акти передували його прийняттю. У 1532 р. парламент відмінив виплату аннатів²⁸ передбачаючи, що в майбутньому сан надаватиме король («Act in Restraint of Annates»). У той самий час у Палаті громад з'явилося «Прохання про допомогу проти ординаріїв»²⁹ («Supplication against the Ordinaries»). Це була збірка скарг на процедури в церковних судах та на інші провини духовенства. У 1532 р. Кентерберійський собор прийняв акт «Підпорядкування духовництва» («Submission of the Clergy»), який забороняв церковникам законодавчі дії без

²⁵ Subba R. Exploiting Event Semantics to Parse the Rhetorical Structure of Natural Language Text // Proceedings of the NAACL-HLT 2007 Doctoral Consortium. — Rochester, 2007. — P. 21–24.

²⁶ Bickenbach M. Von den Möglichkeiten einer «inneren» Geschichte des Lesens. — Tübingen, 1999. — S. 248.

²⁷ <http://www.archive.org/details/cu31924030504322>.

²⁸ Плата за отримання єпископського сану.

²⁹ Ординарій — «духовний суддя» — фактично суддя в церковному суді. Цю функцію виконували єпископи та їхні заступники.

дозволу короля. Процес безжального гноблення папства та англійського духовництва з боку Генрі VIII привів до прийняття ще одного акта 1533 р., який забороняв юридичні звернення до Риму («Act in Restraint of Appeals»). Ці події підготували ґрунт для «Акта Верховенства», який проголосив нову англіканську церкву.

Первинна інтерпретанта акта як механізм регулювання з боку «подієвості» дискурсу передбачає процес його розуміння як дискурсивно організованого переходу від однієї передумови до іншої, що включає вибір одних смислів і відкидання інших, які не відповідають конкретним особливостям ситуації. Вона полягає у встановленні зв'язків між основними базовими кодами в тексті. З допомогою спеціальної програми контент-аналізу³⁰ в «Акті Верховенства» можна виявити основні денотативні поля, представлені різними базовими кодами (див. табл. 1).

Таблиця 1

Денотативне поле	Базові коди	Кількість кодів у тексті
behaviour	Errors, heresies, abuses, offences, contempts, enormities virtue in Christ's religion	13
religion	Christ's religion, Almighty God Church of England, the same Church, Anglicana Ecclesia	10
social organisation	King's highness, King's Majesty, the Kingour Sovereign Lord, the imperial Crown of this realm, our said sovereign Lord	8
state	This realm, this realm of England, the realm	6
authority (the power or right to give orders, make decisions, and en force obedience)	Authority, full power and authority, spiritual authority or jurisdiction, foreign authority	6
supremacy	Supremacy, dignity of the Supreme head, Supreme head of the Church of England, the only supreme head in earthof the Church of England, supreme head of the same church	5
law	Act, corroboration and confirmation, parliament, jurisdiction, foreignlaws, thetitle	6

Первинна інтерпретанта дискурсу забезпечує встановлення зв'язку між базовими кодами, тобто перехід від проміжних інтерпретант базових кодів («віртуальних денотатів») до актуальних денотатів, які пов'язуються в образ події. Фактично «подієвість» є відображенням внутрішньої форми тексту, створеної первинною інтерпретантою. Використовуючи метафору Ван Дейка, назвемо її оперативною основою обробки дискурсу³¹.

Поняттєва інтерпретанта передбачає наявність у свідомості носія мови ще однієї структури збереження знань, яка вступає в дію у процесі комунікації на рівні дискурсу. Це механізм ідентифікації ментального стереотипу, представлений сукупністю статичних і динамічних когнітивних структур, які отримують

³⁰ Програмне забезпечення Tropes V8.0a було розроблене компанією в 1994–2011 рр. — www.semantic-knowledge.com.

³¹ Дейк Т. А. ван. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1988. — Вып. 23. — С. 157.

знакове втілення в тексті. Розвиток досліджень мовної когніції як одного з напрямів антропоцентричної парадигми сучасної лінгвістики³² привів до розроблення когнітивних моделей і так званих суперструктур, які характеризують особливі типи текстів³³. Поняття інтерпретанта забезпечує сприймання учасником спілкування тих інтерактивних обмежень, які детерміновані мовленевим жанром, тобто установками й умовностями «ритуалізованого ансамблю» дискурсу. Цей механізм діє на рівні збереження знань про стереотипи в дискурсивній практиці і створює можливість соціального та ідеологічного розуміння дискурсу. Він оперує текстовими базами, які пов'язані з подібними ситуаціями. На думку Ван Дейка, текстова база постійно порівнюється із ситуаційною моделлю³⁴. Інтерпретанта досліджуваного тексту як семіотичного втілення жанрового простору парламентського акта забезпечує «адаптацію» комунікантів до тих загальних параметрів ситуації, які разом діють як детермінанти тексту і визначають семантичні конфігурації, що їх мовець звичайно обирає в контекстах такого типу. Ця інтерпретанта є концептом жанрової варіативності. У нашому прикладі парламентського акта беремо за основу твердження, що соціальні інститути визначають форми жанрів, у яких дискурсивні спільноти об'єктивують свої наміри таким чином, що вони адекватно інтерпретуються всіма учасниками «модельної» ситуації. Повторювані функціональні єдності знаків у повторюваній комунікативній ситуації, породженій певним соціальним інститутом, можна розглядати як жанри інституційного дискурсу³⁵. Отже, поняття інтерпретанта «Акта Верховенства» передбачає активацію когнітивного уявлення про акт як втілення механізму соціального контролю.

Для розуміння процесу мовного семіозису важливим є усвідомлення культурної інтерпретанти, оскільки, на переконання американського антрополога Л. Гірца, засновника інтерпретативної антропології, «люди, не трансформовані звичаями певного конкретного місця, насправді не існують, ніколи не існували і, що ще важливіше, цілковито не можуть існувати»³⁶. Антропологи чітко наголошують на нерозривному зв'язку культури і соціальних структур: «Зішкребіть строкатий шар культури — і ви виявите структурні і функційні закономірності соціальної організації»³⁷. Соціальний і культурний складники життєвого світу людини підтримуються і забезпечуються психологічними факторами, а якщо зняти ще й їх, то перед нами — біологічні основи всієї спороди людського життя³⁸. Але така «стратиграфічна» концепція зв'язку культурного, соціального, психічного і біологічного не повинна спричинювати відокремлення і автономність «рівнів». На нашу думку, простором, у якому втілюється їхня єдність, є семіотичний простір мови, а його аналіз дає можливість обґрунтувати міжрівневі зв'язки, які, безумовно, існують. Мовний семіозис є породженням біологічної, психологічної і соціальної систем, культура в ньому виступає чинником росту і розвитку. Навіть етимологія терміна вказує на зв'язок культури з «оброблянням, засіванням, доглядом» землі і,

³² *Андрейчук Н. І.* Антропоцентрична парадигма сучасної лінгвістики: ідеологія і програми досліджень // *Лінгвістичні студії* : 36. наук. праць / Уклад. А. Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк, 2008. — Вип. 17. — С. 273–278.

³³ *Дейк Т. А. ван.* Зазнач. праця. — С. 153–211.

³⁴ Там же. — С. 165.

³⁵ Див. докладніше: *Андрейчук Н.* Жанровий простір англійського інституційного дискурсу кінця XV — початку XVII століття // *Лінгвістичні студії* : 36. наук. праць / Ред. А. П. Загнітко. — Донецьк, 2011. — С. 110–116.

³⁶ *Гирц К.* Інтерпретація культур / Пер. с англ. — М., 2004. — С. 45.

³⁷ Там же. — С. 48.

³⁸ Там же.

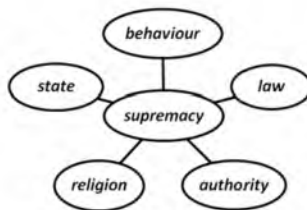

Рис. 3. Зв'язки головних денотативних полів «Акта Верховенства».

метафорично, душі³⁹. У сучасних культурологічних студіях культура інтерпретується як діяльність із формування свідомості, «суб'єктивних форм», у які ми втілюємо своє життя⁴⁰. Саме під впливом ідей французького структуралізму, які полягали в застосуванні методів структурної лінгвістики до вивчення ідеології, культура починає тлумачитися як «спосіб проживання», сукупність практик, які формують ідентичність людини як члена спільноти.

Культурна інтерпретанта — окуляри, крізь які ми бачимо світ, і діоптрії в них визначаються належністю до соціального прошарку, освітою, гендером тощо. Цей механізм регулювання забезпечує оцінку (конотат) повідомлення через встановлення оцінки зв'язків основних денотативних полів тексту — лінгвокультурних кодів. Загалом призначення наведеного парламентського акта — формування в підданих такої культурної інтерпретанти, яка б забезпечувала вихідні дані для генерації оцінок тих соціальних змін, до яких необхідно буде пристосовуватися. Відбувається не проста кореляція інтерпретант базових кодів, а реконструювання лінгвокультурного коду, що його можна визначити як особливі конфігурації / зв'язки головних денотативних полів тексту (див. рис. 3).

Культурна інтерпретанта є механізмом регулювання ціннісно-орієнтаційної та адаптаційної компонент декодування тексту. Вона нерозривно пов'язана з поняттєвою інтерпретантою, оскільки акт, як продукт соціального інституту парламенту, створює певний «культурний інститут», який передбачає угоду щодо низки традиційних цінностей, які об'єднують громадян, — схилення перед Короною.

Таким чином, семіотична категорія інтерпретанти може слугувати основою для об'єднання культурологічного, антропологічного та мовознавчого вивчення взаємозумовлених сутностей мови і культури. Як особливий механізм структуривання життєвого світу людини у процесі мовного семіозису вона «обслуговує» систему мовленнєвих жанрів інституційного (чи іншого) дискурсу і забезпечує їх інтерпретацію всіма членами мовної спільноти.

(Львів)

N. I. ANDREICHUK

INTERPRETANT AS A HUMAN FACTOR OF LINGUAL SEMIOSIS

The paper suggests a new approach to the trichotomy of interpretants reflecting the specificity of text decoding. It is claimed that only the synthesis of ideas developed in semiotics, semantics and cognitive studies can provide a way to explain specific forms of creating man's world of life. Interpretant is viewed as the main component of anthropological semiosis and the «Act of Supremacy», adopted by the British Parliament in 1534, is used as an example to illustrate this attitude.

Key words: interpretant, semiosis, basic code, lingual cultural code, «Act of Supremacy» (1534).

³⁹ Полный латинский словарь, составленный по современным латинским словарям Афанасьевым, Яснечким и Лебединским. — М., 1862. — С. 239.

⁴⁰ Постмодернизм. Энциклопедия. — Минск, 2001. — С. 394–399.

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ПОЛЬСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті аналізується сучасний стан польської комп'ютерної лексикографії, вказуються основні періоди її розвитку, визначаються перспективи застосування інформаційних технологій у створенні електронних словників нового покоління.

Ключові слова: електронний словник, інформаційні технології, польська комп'ютерна лексикографія, тлумачний словник.

Усебічне й масштабне проникнення комп'ютерної техніки в різні сфери суспільної діяльності зумовлює активізацію роботи лексикографів-славістів щодо впровадження інформаційних технологій та створення нових словникових ресурсів із використанням комп'ютерних систем, які надають нові інструментальні можливості для фіксації й дослідження одиниць мови. Сьогодні розвиток комп'ютерної лексикографії характеризується застосуванням принципів автоматизованої побудови й укладання реєстрів традиційних паперових словників, розробленням електронних словників як елементів інформаційно-пошукових підсистем та створенням лексикографічних систем як мовно-інформаційних об'єктів принципово нового типу¹.

У сучасній слов'янській лексикографії пріоритетними є наукові дослідження, пов'язані з автоматичним одержанням текстів різних словників, комп'ютерними програмами різноманітного застосування в системах штучного інтелекту, машинного перекладу та в інформаційно-пошукових системах (М. Банько, А. М. Баранов, П. Жмігродський, М. М. Пещак, В. А. Широков, З. Салоні та ін.)².

Крім значної економії часу та інтелектуальних ресурсів, комп'ютерне опрацювання лексикографічних даних дає можливість підтримувати точність і ретельність контролю лексикографічного процесу, оперативно виправляти помилки, створювати нові лексикографічні та термінографічні комплекси³. За-

¹ Широков В. А. Елементи лексикографії.— К., 2005.— С. 18.

² Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику.— М., 2003.— 360 с.; Пещак М. М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики.— Ужгород, 1999.— 199 с.; Широков В. А. Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії.— К., 2010.— 295 с.; Широков В. А. Комп'ютерна лексикографія.— К., 2011.— 351 с.; Bańko M. Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa.— Warszawa, 2001.— 336 s.; Saloni Z. Perspektywy polskiej leksykografii jednojęzycznej // Poradnik językowy.— Warszawa, 1996.— N 7.— S. 1–18; Żmigrodzki P. Wprowadzenie do leksykografii polskiej.— Katowice, 2009.— 310 s.

³ Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография.— Вена ; Х., 1998.— С. 55.

стосування інформаційних технологій у традиційному словникарстві дозволяє також проводити різні лексикологічні та лексикографічні роботи в автоматизованому режимі й надає можливість створення лінгвістичних, зокрема лексикографічних, баз даних і знань з метою використання їх у дослідницькому та технологічному режимах.

Як показує вивчення наукових джерел, у лінгвістичній славистиці немає однозначного трактування багатьох понять, пов'язаних з комп'ютерною лексикографією. Так, польські лексикографи поняття «електронний словник» застосовують до різного типу об'єктів: 1) словникових модулів, убудованих у програми для різноманітних (не тільки лексикографічних) використань; 2) окремих комп'ютерних програм, записаних на електронних носіях, що містять лексикографічну базу даних, а також спеціальних пошукових інструментів; 3) словникових систем, доступних з інтернету; 4) перекладних словників у вигляді окремих мініатюрних комп'ютерних пристроїв; 5) систем, які полегшують введення текстів⁴. Однак найчастіше термін «електронний словник» у теорії та практиці лексикографування застосовується на позначення перекладних словників у вигляді окремих комп'ютерних засобів. Водночас поняття «комп'ютерний словник» уживається як щодо об'єктів, перелічених у другому пункті, так і в загальному використанні поряд із терміном «електронний словник»⁵.

Таку ж неоднозначність трактування спостерігаємо й у східнослов'янських дослідників. Зокрема, російський учений А. М. Баранов автоматичним (електронним) словником називає словник у спеціальному машинному форматі, призначений для використання користувачем або комп'ютерною програмою оброблення тексту⁶. Український дослідник В. В. Дубічинський поняття «електронний словник» визначає як частину автоматизованої системи інтелектуального призначення із зібраними й певним чином упорядкованими найменуваннями понять у тій галузі знань, з якими працює або на які спирається ця автоматизована система⁷.

Перші польські електронні словники з'явилися в 90-х роках ХХ ст. У цей період виходять у світ «Komputerowy słownik języka polskiego» (1996)⁸ та електронна версія 11-томного словника польської мови В. Дорошевського (1997)⁹.

За нашими спостереженнями, електронний варіант великого тлумачного словника В. Дорошевського є комп'ютерною програмою, за допомогою якої можна проводити перегляд окремих словникових статей у графічному режимі, а також пошук словникового матеріалу за певними лексикографічними параметрами. Оснащена такою пошуковою системою, комп'ютерна версія в алфавітному порядку дає повний доступ до реєстрових одиниць одинадцятитомного тлумачного словника В. Дорошевського (1958–1961 рр.). Натомість «Komputerowy słownik języka polskiego»¹⁰, в основі якого лежить лексичний матеріал трьохтомного «Słownika języka polskiego» М. Шимчака, а також «Słownika wyrazów obcych» Е. Соболя, надає швидкий доступ до лексикографічної інформації кожного з перелічених джерел з можливістю пошуку та систематизації словникового матеріалу за відповідними ремарками.

⁴ Żmigrodzki P. Op. cit.— S. 251–252.

⁵ Ibid.— S. 252.

⁶ Баранов А. Н. Знач. праця.— С. 85.

⁷ Дубічинський В. В. Українська лексикографія: історія, сучасність та комп'ютерні технології.— Х., 2004.— С. 72.

⁸ Komputerowy słownik języka polskiego.— Warszawa, 1996.

⁹ Słownik języka polskiego [Wersja elektroniczna] / Red. W. Doroszewski.— Warszawa, 1958–1969, 1997.— Т. 1–11.

¹⁰ Назва продукту з погляду металексикографії є неточною, оскільки комп'ютерним словником може називатися будь-яка інша електронна лексикографічна праця даного типу.

Саме після появи цього словника польські лексикографи П. Жмігродський, З. Салоні, К. Томчак та ін. відзначають переваги електронного носія над паперовими виданнями. Серед основних позитивних характеристик комп'ютерних лексиконів учені називають: гнучкість інформації, зручність оперування лексикографічними даними, швидкий доступ до реєстрових слів та їх пошук за різноманітними критеріями, можливість інтеграції кількох словників в одній програмі ¹¹. Ретельно опрацьований комп'ютерний словник, на думку П. Жмігродського, знімає будь-які обмеження, притаманні традиційному словникарству ¹².

Як відомо, на початку ХХІ ст. у польській комп'ютерній лексикографії спостерігалася певна стагнація у застосуванні цифрових технологій. Електронні словники розглядалися здебільшого як додаткова форма паперової версії (через доступ в Інтернеті або додавання оптичного диска до традиційного словника). Бар'єром на шляху розвитку інформаційних технологій став невисокий попит на електронні словники з боку масового користувача ¹³. На думку М. Банька, комп'ютеризація інформації, з одного боку, збільшує можливості паперових словників (дозволяє здійснювати вибіркового пошук реєстрових одиниць, фрагментів слів тощо), а з другого, — виявляє непослідовності й прогалини друкованого тексту. Можливості комп'ютерних словників значно б зросли, якби вони із самого початку створювалися в електронній формі ¹⁴.

Якісно інший етап розвитку польської комп'ютерної лексикографії розпочався тоді, коли електронний словник перестав сприйматися дослідниками лише як зведення вказівок щодо вживання або значення того чи іншого слова і почав розглядатися як джерело певним чином структурованої лінгвістичної інформації, на основі якої виявляються додаткові механізми функціонування мови як системи. Це підтверджує висновки В. А. Широкова про загальну тенденцію зміщення акценту комп'ютерно-лексикографічних праць із технології укладання словника до постановки й розв'язання питань опрацювання тексту, реалізованого словником. Для сучасної комп'ютерної лексикографії одним із важливих завдань стає дослідження природномовного тексту словника з метою формалізації відображених у ньому мовних явищ ¹⁵.

Польська комп'ютерна лексикографія серед інших завдань передбачає створення комплексних лексикографічних систем, що інтегрують репрезентативну лінгвістичну та когнітивну інформацію певної природної мови або сукупності мов. Ідеалом теорії і практики польської лексикографії залишається універсальний словник, який з максимальною повнотою міг би відобразити мовну стихію, усі розряди одиниць лексикону зі всіма властивими їм ознаками. Вимогою до такого словника є подання всебічної інформації про специфіку реєстрових одиниць: їх значення, основні граматичні характеристики, стилістичні властивості, контексти вживання, фразеологізми та інші семантико-синтаксичні структури, до складу яких входить реєстрове слово.

Інноваційним продуктом польської лексикографії є комп'ютерна версія «Uniwersalnego słownika języka polskiego» С. Дубіша (2004 р.) ¹⁶. Цей словник,

¹¹ Saloni Z. Op. cit. — S. 16; Tomczak K. O wyższości słownika komputerowego nad tradycyjnym // Poradnik językowy. — Warszawa, 1997. — N 7. — S. 59–64.

¹² Żmigrodzki P. Teraźniejszość i przyszłość polskiej leksykografii językoznawczej // Poradnik językowy. — Warszawa, 2003. — N 1. — S. 25.

¹³ Ibid. — S. 25.

¹⁴ Bańko M. Stan i perspektywy współczesnej polskiej leksykografii jednojęzycznej // Językoznawstwo w Polsce. — Opole, 2003. — S. 132–133.

¹⁵ Широков В. А. Інформаційна теорія лексикографічних систем. — К., 1998. — С. 70.

¹⁶ Uniwersalny słownik języka polskiego [Wersja elektroniczna] / Red. S. Dubisz. — Warszawa, 2004.

у якому використано досвід укладання різних типів словників (тлумачних, орфографічних, фразеологічних, словників іншомовних слів, словників синонімів, антонімів тощо), репрезентує різноаспектну словникову інформацію. В електронній версії словника, крім значного лексикографічного матеріалу з великими можливостями пошуку (окремо винесено індекси «Hasła słownika», «Przysłowia», «Terminy i frazeologizmy», «Indeks a tergo»), доступна інтерактивна мережа відсилань між реєстровими одиницями, які пов'язані певними значеннєвими відношеннями (синонімічними, антонімічними, гіперо-гіпонімічними), що надає широкі можливості для проведення різного роду лінгвістичних досліджень. Лексикографічна праця С. Дубіша є першим польським тлумачним словником універсального типу, лінгвістичний матеріал якого ґрунтується на основі Корпусу текстів польської мови, що дозволяє мінімізувати суб'єктивність в інтерпретації значень реєстрових одиниць.

Окремо варто спинитися на Граматичному словнику польської мови, який укладено в електронній формі 2007 року (автори: З. Салоні, В. Груциньський, М. Волинський, Р. Волош)¹⁷. У лінгвістичній полоністиці відзначається, що цей словник створено за допомогою спеціальних лінгвістичних алгоритмів, у результаті чого подано граматичну характеристику близько 254 тис. польських мовних одиниць. Формат такого словника дозволяє фіксувати всі флексійні форми описаних реєстрових слів (понад 4 млн словоформ), а також здійснювати пошук за окремими граматичними класами: іменниками, прикметниками, числівниками, дієсловами та іншими частинами мови. Окрім того, реєстрові одиниці словника розміщено двома способами: а *fronte* — звичайний алфавітний порядок слів, а також а *tergo* (зворотний порядок), що дозволяє автоматично виявляти лексеми, які мають подібну словозмінну парадигму.

На сьогодні значна частина польських словникових систем функціонує в онлайновому режимі. Вони надають користувачам можливість прямого доступу до фундаментальних словникових ресурсів через Інтернет. Найважливішими серед них є: «Słownik języka polskiego» (www.sjp.pwn.pl)¹⁸, який є електронною версією словника «100 tysięcy potrzebnych słów» Є. Бральчика (2005 р.), «Uniwersalny słownik języka polskiego» (www.usjp.pwn.pl) — доступ платний, «Wielki słownik ortograficzny PWN» (www.so.pwn.pl) та «Słownik wyrazów obcych PWN» (swo.pwn.pl).

Однак польські лексикографічні праці, що виходять протягом останніх п'ятнадцяти років, усе ж не можуть претендувати на роль повного джерела опису лексики сучасної польської мови. У зв'язку із значним поширенням наукової та технічної термінології різних галузей знань, процесу термінологізації мовних одиниць, упровадженням у польську мову величезного масиву нової лексики, насамперед іншомовного походження, зростає потреба створення нового великого академічного словника польської мови, який міг би прийти на зміну словнику В. Дорошевського, від часу створення якого пройшло понад п'ятдесят років.

З одного боку, зазначені мовні процеси є ознакою нормального природного розвитку мови, але з другого, — приводять до певних проблем при лексикографуванні польської лексики загальномовними та термінологічними словниками, оскільки лексикографічні джерела не завжди вчасно фіксують зміни, що відбулися в лексичній семантиці сучасної літературної мови, часто не встигаючи врахувати темпи розвитку загальноновживаної і термінологічної лексики. Розв'язання цієї проблеми полягає у створенні нових словникових праць тлу-

¹⁷ Słownik gramatyczny języka polskiego / Z. Saloni, W. Gruszczyński i in. — Warszawa, 2007.

¹⁸ Усі вказані електронні адреси актуальні станом на квітень 2012 року.

мачного та термінологічного типу із застосуванням інформаційно-комп'ютерних технологій, що дозволить ефективніше вирішувати поставлені лексикографічні завдання.

У перспективі польських лексикографів — «Wielki słownik języka polskiego»¹⁹, робота над яким здійснюється авторськими колективами академічних наукових осередків Варшави, Кракова, Катовіц, Торуня. В основі проекту лежить загальна концепція нового великого тлумачного словника дескриптивного характеру у виключно електронному варіанті, що виконуватиме функцію основного інформативного джерела польської мови, охоплюючи польську лексику, починаючи від 1945 року. Укладачі передбачили необхідність вичерпного опису якнайбільшої кількості польських лексичних одиниць згідно із сучасним станом мовознавчої науки та новітніми стандартами світової лексикографії.

Основними принципами лексикографування польської лексики у майбутньому словнику є:

1. Доступ до мовних одиниць в електронній формі, що сприятиме постійному збагаченню ресурсів словника, даватиме можливість коректування, удосконалення лексикографічного опису реєстрових слів.

2. Синхронний опис — словник охоплюватиме новітню польську лексику останнього десятиліття XX ст. — поч. XXI ст.

3. Автономність — незалежність словника від лексикографічних концепцій попередніх тлумачних лексиконів.

4. Дескриптивність — характеристика мовних одиниць із урахуванням їх функціонування та уживаності в сучасній польській мові.

5. Урахування надбань сучасної мовознавчої науки, зокрема в галузі семантики, граматики і прагматики²⁰.

Така постановка завдання є для польського словникарства доволі новою. Вона вимагає вироблення нових концептуальних засад, що враховували б як суто лінгвістичні аспекти, так і технологічні моменти лексикографічного процесу. Це підтверджує висновки про необхідність і перспективи активізації впровадження у традиційне слов'янське словникарство новітніх комп'ютерних методів опрацювання лексикографічних даних, розроблення нової методики та засобів комп'ютеризації процесу лексикографування аж до створення лексикографічних систем нового типу.

V. V. CHUMAK, R. P. TYMOSHUK

INFORMATION TECHNOLOGIES IN POLISH LEXICOGRAPHY: CURRENT STATE AND PROSPECTS

This article analyzes the current state of Polish computer lexicography, indicates major periods of its development. The prospects of applying information technologies of composing new generation dictionaries are determined.

Key words: electronic dictionary, information technologies, Polish computer lexicography, explanatory dictionary.

¹⁹ Докладну інформацію про проект «Wielkiego słownika języka polskiego» можна знайти за адресою: <http://www.wsjp.pl/>

²⁰ Żmigrodzki P. Jak powstaje «Wielki słownik języka polskiego» // Język polski wczoraj — dziś — jutro / Red. B. Czopek-Kopciuch. — Kraków, 2010. — S. 151–152.

ФОНОСТИЛІСТИЧНА НОРМА В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

У статті обґрунтовано поняття стильової (поетичної) норми як одиниці виміру історії поетичної мови. Відзначено історичний, змінний характер поетичної норми. Визначено параметри рівневої фоностилістичної норми в українській поезії другої половини XX ст. Простежено стабільність / змінність, а також ідіостильові особливості її вияву.

Ключові слова: поетична мова, стильова (поетична) норма, стабільність норми, змінність норми, фоносемантична норма, паронімічна атракція.

Сучасні лінгвостилістичні методики дослідження художнього тексту орієнтовані на осмислення його внутрішньої детермінованості особливостями літературного напрямку (течії, естетичної платформи), у межах якого постав цей текст, на усвідомлення системних зв'язків традиційного та новаторського, індивідуально-авторського як визначальних параметрів художньої мови. Поглиблений розгляд цих зв'язків виявляє механізми й шляхи усталення стильової (поетичної) норми.

Поняття стильової (поетичної) норми — методологічно важлива одиниця досліджень, пов'язаних із визначенням основних тенденцій розвитку мови поезії та прози певних літературних епох, соціально й культурно знакових періодів, жанрових спрямувань тощо. Дослідники вказують на норми художнього слововживання й образотворення (С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт, Н. М. Сологуб, А. К. Мойсієнко, Л. Г. Савченко), естетичну норму (І. Є. Грицютенко, Л. О. Ставицька), норму поетичного словотворення (Г. М. Вокальчук, А. А. Калетник, Н. В. Кирилюк, Н. А. Адах), норму фоностилістичної організації текстів (Н. Л. Дашченко, О. О. Бірюкова, Ю. Л. Маленовський) тощо. При цьому наголошують, що лінгвоестетична сутність відповідних стильових норм виявляється на тлі вже певних сформованих канонів: «для того, щоб вивчити мовно-естетичне явище, його треба порівняти з іншими, розглянути на тлі однотипних естетичних утворень, співвіднести з мовною нормою»¹.

Поетична норма — категорія історична, змінна. Її коливання зумовлені динамічною природою самої поетичної мови, залежать «від літературних традицій, течій, напрямків, мистецьких шкіл та індивідуальних стилів»², детермінуються історично-соціальними чинниками, міжкультурними контактами,

¹ Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10–30 рр. XX ст. — К., 2000. — С. 19.

² Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності // Стилістика та культура мови. — К., 1999. — С. 301.

загальним культурним рівнем соціуму, внутрішньоструктурними процесами тощо. Тому констатація стійкості (стабільності) / змінності (динамічності) стильової поетичної норми можлива тільки в контексті розгляду художньої мови як феномена, що: а) спирається на етнокультурну традицію; б) має часово-просторову стратифікацію; в) модифікується в індивідуально-авторських системах; г) реагує на розвиток суспільної свідомості, морально-естетичних цінностей та уподобань соціуму, а також відбиває рівень суспільного й індивідуального культурного досвіду.

Для системного представлення стильових норм художнього дискурсу продуктивним залишається рівневий підхід: диференціювання фоностилістичних, словотворчих, лексичних, граматичних, образотворчих, текстотворчих норм забезпечує релевантний і різноаспектний опис динаміки художнього стилю на тому чи тому етапі розвитку. Цей досвід започатковано в академічному «Курсі історії української літературної мови», де за зрізами лексики, фразеології, синтаксису, образних засобів у мові творів Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін. ключових для української словесності письменників показано закономірну лексичну розбудову та стилістичну переорієнтацію словника художньої мови, її естетики взагалі³. Фактично не оперуючи поняттям стильової (художньої, поетичної) норми, автори «Курсу...» послідовно описують цю норму в її рівневих різновидах, в ідіостильовому вияві та в проєкції на історію літературної мови. Згодом принцип структурно-рівневої стилістики став визначальним для академічного курсу «Сучасна українська літературна мова. Стилїстика».

Названі праці, а також наступні дослідження засвідчили існування в лінгвоукраїністиці інтересу до такого сегменту стилістики мовних засобів, як фоностилістика. Одним із перших узагальнювальний досвід наукового представлення цього напрямку нарівні з розглядом лексичних, фразеологічних, словотворчих, морфологічних засобів запропонував В. І. Коптілов⁴. Застосовуючи власне стилістичні методи дослідження, він описує явища звукопису, звукоповтори як засоби творення образності й естетики віршованої мови. Ключовими словами для кваліфікації та опису фоностилістичних явищ стали «звукотворення», «асонанс», «алітерація», «звукотворення», «звукотворення». Поняття «паронімічна атракція» у цій праці не актуалізоване.

Етапними для розвитку фоностилістики стали 70-ті роки ХХ ст., коли дослідники звернули увагу на звук як змістову, змістоутворювальну форманту поетичного тексту. Методологічно це було зумовлено загальною фоносемантичною переорієнтацією віршової мови, коли й автор, і читач стали чутливішими, сприйнятливішими до імпліцитно закладених у ній звукосемантичних модуляцій. Як наслідок, спрямоване на посилення виразності фонетичне оформлення, що, безумовно, було властиве й мові поезії попередніх періодів, систематизувалося до рівня стильової норми й було категоризоване в понятті «паронімічна атракція» (В. П. Григор'єв, Г. Вишнякова, О. І. Северская та ін.). Його впровадження в активний науковий обіг констатувало стійку тенденцію до максимальної звукової та семантичної скорельованості текстотворення, при якій «звукова щільність тексту [...] досягає такого рівня, що всі або

³ Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда.— К., 1958–1961.— Т. 1–2.

⁴ Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда.— К., 1973.— С. 211–243.

майже всі слова вірша виявляються охопленими сув'яззю звукових перегуків»⁵. В. П. Григор'єв акцентує увагу на тому, що лінгвоестетична сутність звукових повторів у поезії другої половини ХХ ст. істотно відрізняється від практики звукопису попередніх періодів, оскільки вони набувають характеру принципу *смысловой організації тексту* й стають мінімально диференційованими («Тепер слова не стільки збігаються за одним-двома-трьома звуками, скільки різняться одним-двома-трьома звуками, а іноді одним звуком»)⁶, семантизованими та системними.

Видання «Українська лінгвостилістика ХХ — початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела»⁷ містить відомості про значну кількість новітніх досліджень із стилістики фонетичних ресурсів поетичної мови, з вивчення змістової і формально-структурної природи звукоповторів та звукосемантичних зближень, визначення основних їх типологічних різновидів, простеження семантико-функціонального навантаження в поетичних текстах. Констатуючи усталення певних фонетико-структурних типів атракції, повторюваність паронімічних пар, активну розбудову гнізд і рядів з ідентичними квазіморфемними основами, які й синхронно актуалізуються в різних авторських ідіосистемах, дослідники описують фоносемантичну модель української поетичної мови другої половини ХХ ст., визначають найвиразніші тенденції та явища паронімізації в ідіостильовому та загальнодискурсивному вимірі другої половини ХХ ст.⁸ Не послугуючись при цьому поняттям фоностилістичної норми, вони фактично визначають і характеризують параметри цієї норми в поетичній мовотворчості.

Розроблена в працях В. П. Григор'єва базова на сьогодні типологічна класифікація паронімічних структур, які в комплексі репрезентують стильову норму паронімізації поетичної мови, спирається на критерій диференційованості фонетичного складу зближуваних слів і акцентує три основні формально-структурні типи атрактантів: 1) вокалічні (оказіональні звукосемантичні відношення встановлюються при збереженні незмінності консонантного складу за рахунок варіювання голосних: *сон — син — сан, мучено — мічено, приручені — приречені, жало жило*); 2) консонантні (семантичне зближення етимологічно неспоріднених слів із співвідносним комплексом приголосних і варіативним набором голосних: *шал — шквал, вокал — бокал, ясний — рясний*); 3) метатетичні (переставляння звуків, звукокомплексів у межах квазіморфем, зближуваних слів (зрідка — словосполучень): *травинка — тваринка, протерті портрети*). Забезпечуючи чітку стратифікацію фонетичних трансформацій, ця класифікація не завжди дає змогу з'ясувати механізми й причини встановлення семантичних відношень між словотвірно неспорідненими й неконтактними в узусі словами. Адже значна частина звукоповторів, незважаючи на формальне дотримання встановленого В. П. Григор'євим «мінімального порогу паронімізації», не спричиняє поетичного змістоутворення й залишається у площині звукопису. Пор.: «Немає причини! Хай двері *причинить!*» (І. Драч), «Як світле сниво, як плавба, *легкої* хмари, як *левкої* / Вночі під хатою» (М. Вінграновський), «*Порода*

⁵ Григорьев В. П. Звуковая организация стиха. Паронимическая аттракция // Очерки истории языка русской поэзии XX века. Поэтический язык и идиостиль. — М., 1990. — С. 168.

⁶ Там же. — С. 189.

⁷ Українська лінгвостилістика ХХ — початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела / За ред. С. Я. Єрмоленко. — К., 2007. — С. 125–203.

⁸ Даценко Н. Л. Паронімічна атракція в українській поезії 60–80-х років ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1996. — 20 с.; Бірюкова О. О. Лінгвостилістичні особливості української діаспорної поезії 60–80-х років ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2004. — 20 с.

наша мудра від *природи*» (В. Симоненко), «*Берег* в кораблях душу *зберіга / у берега* всі в *боргу*» (Е. Андіївська).

З огляду на те, що критерій звукового збігу, звукоповтору, — недостатній для констатації паронімічної атракції, спробуємо визначити, які ж чинники і які контекстні й версифікаційні умови є найсприятливішими для актуалізації та адекватного розпізнавання встановлюваних у тексті паронімічних відношень.

Передусім варто наголосити на тому, що вивчення звукосемантичних кореляцій як механізму творення образно-естетичного простору поезії пов'язане з проблемою диференціювання паронімічної атракції та рими. Адже відомо, що позиція рими традиційно вважається слабкою для атракції, оскільки цей версифікаційний засіб не зумовлює встановлення фоносемантичних відношень, а тільки «створює багатий звуковий повтор, який посилює музичальність віршованої мови»⁹. Крім того, «як основний організуючий засіб у метричній композиції віршування рима зобов'язує до фонетичної схожості, отже, розгляд звукових повторів, співзвучностей у кінці віршового рядка є невиправданим і небажаним»¹⁰. Саме тому не кваліфікуємо як атракцію частотну кореляцію *доля* — *біль*, яка, продовжуючи традицію слововживання й версифікації, у поезії другої половини ХХ ст. утворює системний перегук у відмінкових формах *долю* — *болю*: «*Лишився лиш клубочок болю. / Нічого такого не сталося. / Ти просто схожий на Долю*» (Л. Костенко), «*Не покидай мене, мій болю, / Боли до самозабуття, — / Я сам обрав тебе як долю*» (І. Гнатюк), «*Можна вірити в долю, / Чи у сповнення мрій, — / Я ж бо вірю до болю / Лиш любові твоєї*» (там же), «*Ударили в долю, / Захмеліли з болю*» (М. Вінграновський).

Важлива передумова розпізнавання паронімів як семантично пов'язаних слів — ступінь їх контекстної суміжності: дистанційовані у тексті атрактанти ідентифікуються важче, ніж при суміжному чи мінімально віддаленому розташуванні. Наприклад, складним для сприйняття може виявитися дистанційований звуковий перегук *соконосні* — *соннокосі*: «*на оселю слив соконосних / зимнокровних полків наслав: / бранок соняшних соннокосих*» (Б. Рубчак). Натомість мінітексти максимально акцентують виразність звукової метафори: «*І фермери посадять помідори / на шуканій ошуканій землі*» (Л. Костенко), «*Одчинилися двері, а він її ждав і жадав*» (Б. Олійник), «*І світ мій кришталиться, плавиться, палиться*» (І. Драч), «*Цвіт на каштанах помірно, покійно погас*» (Б. Олійник).

Критерій мінітексту особливо актуальний для сприймання й естетичної інтерпретації метатетичних паронімів: «*Вростати у верстати*, артілі і ремесло» (Л. Костенко), «*Проїшли усе Поділля. Намети і монети*» (там же), «*портрети протертих слів*» (Б. Рубчак), «*Царство самотності — охровий вихор*» (Е. Андіївська). Асемантичним залишається зв'язок між співзвучними словами *макітра* — *маркітно* в контексті «*І на душі у греків не маркітно. / Дорога, мандри — діло молоде. / А на тинах гладушки, макітри*» (Л. Костенко), тоді як в одному з віршових фрагментів І. Калинця ця ж пара — паронімічна: «*Одзьобалися маком калачі, / маркітно край макітри*».

Крім розглянутих формально-структурних та версифікаційних критеріїв ідентифікації поетичних паронімів, звернемо увагу на ступінь семантизації контекстного зв'язку між ними, оскільки він визначає прочитуваність атракції як

⁹ Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. — К., 1965. — С. 315–316.

¹⁰ Бірюкова О. О. Лінгвостилістичні особливості української діаспорної поезії 60–80-х років ХХ ст. / Дис. ... канд. філол. наук. — С. 55.

змістово навантаженого перегуку й відмежовує її від явищ звукопису. Відповідно можемо умотивувати умовну шкалу градації: нульовий чи мінімальний ступінь семантизації властивий асонансам, алітераціям, звуконаслідуванням, натомість різні за інтенсивністю ступені семантичної взаємодії простежуємо в паронімізованих сполуках. Передусім це структури:

1) епітетні: «Я повертаюся, *панно моя пінна*» (М. Вінграновський), «Проніже, прокляне жажка *журавлина жура*» (Б. Олійник), «І їх обпалені тіла / вгрузали в *череву червоне*» (Б. Бойчук), «Обрій *недобрий* стає дубала» (В. Стус), «Крапчасті *напасті, роковані роки*» (І. Драч), «На *споловілім полі* / вітер гне / павутину» (Б. Бойчук), «твої реактори / в руках / *партійних партачів, / Україно*» (Ю. Тарнавський). Такі семантизовані перегуки — внутрішньоїдіостильова норма мовотворчості Л. Костенко («І там, де втомились *дебелі дебїли*, / вона до автобуса легко добігла», «Веди мене *шляхетними шляхами*»), І. Калинця («перга слів у потраву / нам *поганам поганьбленим*», «У *вологих колодяжних володіннях*») та Б. Рубчака («Твого тіла *полям пологим* / та борам полиновим брів», «*Спрагли доріг спіралі*», «Я з ним болем палав від *бичів бичачих*», «Прийдем безкрикими *кроками*»);

2) метафоричні: «Свій *простір пристрасті* шаленством розгородь» (В. Стус), «Ми ще повернемось під *вільгу вільх*» (там же), «Впритул до скронь — *омари марив*» (Е. Андіївська), «І от у ріднім краю чорна *сила / Підкосила*» (М. Осадчий), «Вирване *жало жило*» (Е. Андіївська), «цей пихатий / *жаб / ропух / розпух* / надудся, як віл» (Ю. Тарнавський), «*Гумор* — не *Гомер*» (Л. Костенко);

3) порівняльні: «нас *шал*, як *шквал*, несе» (І. Драч), «він цей *вокал* підносив, як *бокал*» (Л. Костенко), «Світилися *кіоски*, мов *кіотики*» (там же), «сіра *віхола*, як *віхоть*» (там же), «Біла *фата*, як біла *вата*» (І. Драч), «*страшний*, / мов *старшина* / петлюрівської армії» (Ю. Тарнавський).

Загалом такі паронімізовані епітетні, метафоричні, порівняльні структури кваліфікують як фоностилістичну норму поетичної мови другої половини ХХ ст.

Парадоксальність мислення, на якій часто заснована експресивність та образність художнього мововираження, демонструють паронімізовані антитези. Смыслово скорельовані на підставі семи, важливої для цього конкретного контексту, аттрактанти іноді актуалізують узуальні антонімічні зв'язки («докинувши доречно *хвали* або *хули*» (Б. Олійник), «Роби що хоч, *ридай* або *радїй*» (Л. Костенко), «Не знаю вже я, *радїти* тепер, чи *ридати*» (В. Вовк), але частіше виявляють ситуативне семантичне протиставлення лексем, які в загальномовній практиці не є антонімами: «Боже, не *літості* — *лютості*, / Боже, не ласки, а мсти» (В. Стус), «І хоч в'яжить, хоч *плітку* або *клітку*» (Л. Костенко), «*Великий* або *дволикий*. Середина тут нема» (там же), «*Податись* можна, а *подїтись* — ні» (там же), «на площі / ні душі / *солітарність* замість *солідарності*» (Ю. Тарнавський).

Семантична взаємодія аттрактантів помітно інтенсифікується при їх входженні у структури експресивного синтаксису: «*Мучено. Мічено. В душу насмічено*» (Л. Костенко), «*Монтую. Мотаю. / Виток до витка. / Витаю. Вітаюся*» (І. Драч), «Брав сонячний день на приціл. / *Бризкав... / Блискав...* / дзвін» (М. Осадчий) тощо.

На цьому ж рівні стилістичної семантики вияскравлюється характерна для мовостилю Л. Костенко фоностилістична гра книжних слів, мовно-естетичних знаків національної і світової культури (як одиниць високого стилю) та розмовних конструкцій: «Деся був *Дега. Де? Га?*», «Чи розгнівився скіфський *Посейдон?* / бо як поїхав, так і *по сей день*».

Ймовірно, що принцип асоціації, який, за Ш. Баллі, лежить в основі оформлення художньої метафори, слугує мотивувальною основою й для метафор звукових: поштовхом до віднаходження спільних сем, потенційно присутніх у внутрішніх формах зближуваних слів, а відтак і народження нових семантичних зв'язків завжди слугує фонетична подібність, звукове враження. Наприклад, завдяки різним типам фонетичних трансформацій постають метафоричні вислови, що художньо вербалізують ознаку:

1) звук: «Я чув, як *кречет кричить* залізний» (Б. Рубчак), «І за песиголовцями твоя / *арка закаркала* чорно-червона» (В. Стус), «Так це було спочатку: ніч / і *зойки сойки* в плавнях» (М. Вінграновський), «Барвистим ніби павине опахало / *фальцетом фальші*» (І. Калинець);

2) колір: «І ходять *греки* чорні, як *граки*» (Л. Костенко), «Довкола ходять *пуми п'їтьми*» (Е. Андієвська), «Дош, *сині* незаконний *син*» (там же), «І їх обпалені тіла / вгрузали в *череву червоне*» (Б. Бойчук);

3) форма, зовнішній вигляд: «*крона* — найкраща *корона*» (Л. Костенко), «*крона корони*, гірка і мідяна» (І. Драч), «*Щитів щетину* продали ялини» (там же), «Краще ж про *зір узір* не говори» (Б. Рубчак);

4) емоція: «Те, що *принижує*, — *пронизує*» (Л. Костенко), «Нас *шал*, як *шквал*, несе» (І. Драч).

Асоціативно-звуковий принцип, коли фонетична форма стає поштовхом до образного розвитку слова, мотивує оформлення численних структур переліку. Високий ступінь їх семантизованості пояснюється встановленням прозорих контекстних синонімічних відношень між словотвірно неспорідненими лексемами: «Крізь дощ і сніг, *дебати* і *дебюти*. / Ми є тому, що нас не може бути» (Л. Костенко), «Постійні *струси*, постійні *стреси*, / погані *праси*, немає *преси*» (там же), «За *спинами* і *стінами*, за державами і правилами, і книжками / безліч скель і прірв» (Ю. Тарнавський), «*Спалений, спечалений* печаллю» (М. Вінграновський), «*Камінний, кремінний, залізний*, / мені поставав ти із замкових круч» (В. Стус), «В'ються у північ первісну / від днів *безкорінних, безкорих*» (Б. Рубчак); «*Скоромно, скромно, безсоромно, чемно* / гріха чарівний дзбанок пригублю» (В. Стус). Такі паронімізовані переліки, які іноді набувають характеру ампліфікації, водночас є засобами ритмомелодійної організації віршової мови: вони створюють внутрішню риму: «*зволений, зболений, здоланий рай*» (В. Стус), «*Бездонність, бездомність, бездольність* — / Невже це під сонцем-сонечком?» (І. Калинець).

Із погляду усталення фоностилістичної норми важливі звукосеміологічні перегуки, синхронно спостережені в різних ідіостильових практиках. Вони підтверджують, що «пароніми, уже заздалегідь об'єднані в індивідуальному словнику поета своєю матеріальною близькістю, провокують, підказують, а певною мірою і визначають напрямки [...] асоціацій, хоч і не обмежують їхньої свободи»¹¹. Серед таких відзначаємо квазіморфемні перегуки, що постають на певних звукоповторах, засвідчують стилістичну актуальність певного звукокомплексу й формують паронімічні пари і паронімічні ряди. Зокрема, розгорнуте паронімічне гніздо постає на консонантній основі *с / н*. Кількість звукоасоціатів, що входять до цього гнізда, постійно збільшується за рахунок віднаходження нових атрактантів. Базове й найчастотніше співвіднесення *сон* — *син* («Чий *сон*, чий *син* одстрілювався, падав?» (Л. Костенко), «Де *сон*, де *син*, де тисячі синів / Сплять ти-сячними снами й переснами» (М. Вінграновський) доповнюють кореляції *син* —

¹¹ Бірюкова О. О. Зазнач. праця.

синь, осінній — синій («Я чую у ночі осінні, / Я марю крізь синій сніг» (В. Симоненко), «Осінній день, осінній день, осінній! / О синій день, о синій день, о синій» (Л. Костенко), «світ осінній, / Прозорість вод схололих плес / Й той самий погляд темно-синій» (М. Вінграновський), «І синій терен в туманах сизих осінньо терпне» (Б. Олійник), осінній — останній («ніч, що вирве в осінній, останній пісню» — Б. Рубчак).

Стійка в українській словесності традиція уживання епітетної сполуки *білий біль*. Систематичність і частотність її повторювання (у різних морфолого-синтаксичних модифікаціях) у поетичній мові другої половини ХХ ст. дає підстави кваліфікувати цю звуково увиразнену метафору як формульну: «чи білий біль мій, а чи полудневий / непроминальний сон мій» (В. Стус), «лечу над білим болем бездоріжжя» (Л. Костенко), «нерви оголені стебел / Болем збілілим безмовно кричать» (Б. Олійник), «ти білим болем ниєш у легенях» (Б. Рубчак), «білим болем прозрів лиш тоді, як побачив / синьокриле мовчання в його очах» (Б. Рубчак), «вибілю болем уста» (Б. Бойчук). Семантико-граматичне розгортання цієї поетичної формули засвідчує дієслівна кореляція *біліти* / *боліти*: «Скільки біліти ще / Білому цвіту, / Скільки боліти ще / Білому світу» (І. Драч), «О, як боліло їй — аж кров біліла» (Б. Олійник).

У мовотворчості Віри Вовк номінацію *біль* конкретизовано смислово й експресивно антонімічним до прикметника *білий* епітетом *чорний*. Контамінований фонетичний комплекс означення (*чорний*) та означуваного (*біль*) умотивовує і семантику, й звукову естетику паронімічної кореляції: Чорний жар / Чорний жаль / Чорний біль / Чорнобіль. Образно-естетична ціннісність цієї звукової метафори визначається ще й тим, що її складники сприймаються як мовні концепти постчорнобильської епохи, мовно-естетичні знаки національної культури.

Про певну стереотипність семантичних асоціацій, мотивованих звуковим образом слова, свідчать паралельні, синхронно актуалізовані в ідіосферах різних авторів співвіднесення:

1) *руки* — *роки* — *ріки*: «Остигають *руки* і *роки*» (М. Осадчий), «Я за тобою проспівала / І *руки*, і *роки* свої» (М. Вінграновський), «янголи, які / сміються в очі / *рікам* і *рокам* — / тим, що колись пили / й яких тепер / уже нема» (Р. Бабовал);

2) *жито* — *жати* — *жити* — *життя*: «Тож нам все жити, / буйне *жито жати*» (І. Драч), «Набридло, знаєш, груднем *жати жито*» (Б. Рубчак), «І ми собі казали, що *життя* — посіяних зернин дозріле *жито*» (Б. Бойчук), «Моє *життя* потрощене, мов *жито*» (В. Симоненко), «Біг по *життю*, як по *житу*» (Б. Олійник);

3) *сонце* — *серце*: «Беріть *сонця* — кладіть мені в *серця*» (І. Драч), «Витьохкує соловейко — / *Сонце* йому по *серце*» (І. Драч), «*Сонце* в хмарах. *Серце* у безкров'ї» (М. Осадчий), «Дзичать на зливи глицих / *сонця* і *серця* дитинства» (Б. Рубчак);

4) *слово* — *слава*: «*Слово* моє, сило моя, *славо*» (М. Вінграновський), «Мені потрібне *слово*, а не *слава*» (Л. Костенко), «Бо *слово* поета, / бо *слава* поета / не може ніяк / зупинитися» (І. Драч);

5) *святити* — *світити*: «Прийди, Сковородо, і *освяти*, / І *освіти*» (І. Драч), «День мій грядущий, день проминулий і сущий / Благослови. І *освяти*. І *освіти*» (Б. Олійник), «вона з'являється мені — / і *світить*, і *святиться*» (В. Стус), «долоні, що в місячних плесах / про *святість світа*» (Б. Рубчак).

Системність поширення паронімічної норми на всі сегменти поетичного словника другої половини ХХ ст. засвідчують пари, до складу яких входять авторські неологізми: «*Ходило* біле *холодило*» (М. Вінграновський), «*Божевілля* моє, *божемилля*, / *богомілья* моїм сльозам» (Л. Костенко). Показові з цього погляду кореляції, обидва компоненти яких — неолексеми: «Додому дітлашні *вечірньосірогусо*, *вечірньосірогусто* ластівкам» (М. Вінграновський), «Щоби

тьма / впокорення мене порятувала / *інобуттям. Іножиттям*» (В. Стус), «Місто, *премісто, прамісто* моє!» (Л. Костенко), «*Стоко́лос* нації, *стого́лос*» (І. Драч). Ця мікромодель репрезентує новітній напрямок розвитку і фоностилістичної системи, і словника поетичної мови взагалі.

Естетизація поетичного вислову завдяки фоносемантичному зближенню словотвірної неспоріднених лексем спонукає і автора, й читача, і дослідника по-новому подивитися на словник, побачити приховані у фонетичній формі можливості творення образних мінітекстів, максимального смислового зближення, навіть семантичного зрощення слів, які в загальномовній практиці побутують у різних функціональних сферах. Передусім це характерно для ідіостилю Л. Костенко: «Читаєш: “СНІД”, і давишся *сніданком*», «Він навіть не бував у *Снілці*. / Сидів собі і грав на *соніліці*», «всі вони були не *естрадни́ки*, а *страдни́ки*», «Цвіте *ака́ція, ака́ція* — / на хмарі біла *апліка́ція* — мого дитинства *експліка́ція*», «Хтось там *галасує, голосує*».

Фоностилістичний рівень — важливий для об’ємного, цілісного опису стилевих норм поетичної мови другої половини ХХ ст. Вважаючи звук самодостатнім формантом поетичного текстотворення, автори другої половини ХХ ст. актуалізують його як засіб версифікації та евфонії (системні асонанси та алітерації, звукоповтори творять і сенс, і ритм, і мелодику віршів), а також як одиницю змістоутворення, встановлення okazіональних семантичних відношень між неконтактними в узуальному вживанні лексемами.

Н. М. SYUTA

PHONOSTYLISTIC NORM IN UKRAINIAN POETIC LANGUAGE OF THE SECOND PART OF XX CENTURY

In the article the concept of style (poetic) norm as the measuring unit of history of poetic language is defined. Stated the historical, changeable character of poetic norm. The parameters of phonostylistic norm in Ukrainian poetry of the second part of XX century are founded. Traced the stability / variation and idiosyncrasies' features of its manifestation.

Keywords: poetic language, the style (poetic) norm, stability of norm, variation of norm, phonosemantic norm, paronymic attraction.

ЕКВІВАЛЕНТИ ПАРНИХ СЛІВ У СХІДНОЄВРАЗІЙСЬКИХ МОВАХ

У статті розглядаються різні типи парних слів, характерних як для російської народної мови, так і для неслов'янських мов східноєвразійської зони (зокрема, фіно-угорських, тюркських, новоіндійських (гінді) і китайської мов). Російські парні слова принаймні в деяких випадках можуть бути семантичними запозиченнями з цих мов.

Ключові слова: російська мова, народна мова, парні слова, семантичні запозичення, східноєвразійська зона.

Наукова спадщина О. О. Потебні актуальна для сучасного мовознавства, оскільки він займався різними питаннями в лінгвістиці, і сучасні мовознавці намагаються поглибити, удосконалити й частково перевірити його погляди. Ця стаття має на меті підтвердити те, що так звані парні слова в російській народній мові є давніми семантичними запозиченнями з мов Євразії.

Як відомо, у фольклорі виявляються елементи специфічної лексики в російській народній мові, напр.:

баба: «Уж вы *бабы* молодые» (Кир. ¹, 53, 48), «Типе, *бабы*» (Афан., III, 249), «Какая-то *баба* охнула и стало тихо» (М. Горький), «А *бабы* набежали первые-то» (П. Бажов);

башка: «Не запластана *башка*» (Д., I, 341), «Вдруг как меня хватит в *башке*» (М. Горький), «сколько им в дурацкую *башку* забредет...» (П. І. Мельников-Печерський), «У меня своя *башка* на плечах» (В. Шукшин);

вишь: «*вишь*, она все-то видела седьмым глазом» (Афан., III), «Ей щенка, *вишь*, да чтоб не сукин сын» (Д., II, 295), «*Вишь*, за кого я тебя принял...» (В. Шукшин), «*Вишь*, опять штаны-то не так одел» (В. Белов).

Серед прикладів синтаксису народної мови О. О. Потебня аналізує різні підтипи повторів, які, на думку Д. Е. Розенталя, також є типовими елементами російської народної мови ²:

«*Течья течет. Ливня льет. Лётом летит*» (Д., II, 21), «*Вали валом, после разбе-рем*» (там же, 66), «а она промежду их *стоймя стоит*» (М. Горький), «Кто сидит, кто *лежмя лежит*, вобче камнями стали (П. Бажов), «Телята вон в телятнике *ревмя ревят*» (В. Белов), «То всю ночь *криком кричал!*» (В. Распутін), «Жилки-то все до единой в тебе *ходуном ходят*» (С. Залигін), «*Сорочи не сорочи*, а без рубля быть» (Д., I, 109), «Она залезла на печку и *сидит-глядит*» (РНС, 445), «Что *будет — не будет*, остановлюся» (Афан., III, 297), «*Был не был, жил не жил* — знать, что пропал» (Д., 2, 71), «*Делай не де-*

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

² Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка.— М., 1974.— С. 53.

лай, а срок отбитый» (П. Бажов), «А там *досматривай не досматривай*... у всех вода» (В. Распутін), «*Хошь не хошь* — чатыре отдал!» (С. Залигін).

О. О. Потебня вказує на те, що подібні структури мають специфічну функцію: «Ой *спав — не спав* (= трохи поспав), прокинувся, ... На цім-то, мамцю, світі *живши — не живши* (проживши мало)... Помещики *выспались — не выспались* после бала (тобто не встигли добре виспатися), побежали на площадь решить дело о шерсти»³.

Д. Е. Розенталь розглядає як елемент синтаксису так звані парні дієслова, які докладно аналізуються в працях Д. Вайса⁴.

При вивченні специфічних стилістичних елементів російського мовлення крім елементів лексики, синтаксису, фразеології звертає на себе увагу особливий вид деривації, представлений у парних словах, напр.: «Да я роду не просто-го, *отца-матери честного*» (Кир., 47), «В *тоску-печаль* не бросайся» (там же, 73), «Он *жил-был* со княгиней ровно три года» (там же, 83).

Деривати такого типу існують також у фіно-угорських, тюркських, далекосхідних і новоіндійських мовах. О. О. Потебня детально їх аналізує, підкреслюючи давній характер цього можливого запозичення з уральських, алтайських, індійських і далекосхідних мов⁵. Інтерес до парних слів поглибився наприкінці ХХ століття⁶.

О. О. Потебня особливо наголошує на типологічних ознаках парних слів, у тому числі в складі структур із абсолютних синонімів, які нагадують переклад запозиченого компонента компонентом із рідної мови. Насамперед звертають на себе увагу парні слова з компонентами антонімічного або синонімічного типу. Подібні сполучення використовують П. Бажов і С. Залигін: «*Братья-сестры* так поняли, что от Прокопыча деньжонки остались» (П. Бажов); «Тут *братья-сестры* понуждают Катю стали» (там же, 288); «Не серчайте, не убивайтесь, родители, и вы *братья-сестры*» (С. Залигін).

О. О. Потебня відзначає, що таким чином відбувається процес узагальнення: «В усній словесності, а почасти і в просторіччі досить частими є не складання, ... а зближення граматично самостійних слів, що вказують, як думаю, на те, що колись і наші мови широко користувалися прийомом узагальнення, подібним до китайського»⁷. В іншому місці вчений зауважує: «Що цей спосіб був

³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : В 4 т. — М., 1968. — Т. 3. — С. 430.

⁴ Вайс Д. Русские двойные глаголы и их соответствия в финно-угорских языках // Рус. яз. в науч. освещении. — М., 2009. — № 2(6). — С. 37–59.

⁵ Див. також, наприклад: Lewi E. Zur finisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung. — Göttingen, 1911; Fokos-Fuchs D. Néhány ósrégi összetételünk. — Magyar ; Nyewör, 1938. — LXII. — L. 39–45; Майтинская К. Е. Сложные слова или соответствующие им сочетания слов. — Основы финно-угорского языкознания. — М., 1974. — С. 322–396; Филин Ф. П. О свойствах и границах литературного языка // Вопр. языкознания. — 1975. — № 6. — С. 3–12; Кайдаров Н. Парные слова в современном уйгурском языке. — Алма-Ата, 1958; Ахатов Г. Х. Об основных признаках парных слов // Сов. финно-угроведение. — 1981. — № 2. — С. 81–86; Chatterji S. K. The Origin and Development of the Bengali Language. — Calcutta, 1928; Баранников А. П. Синонимические повторы в новоиндийских языках. — Ленинград, 1998; Gabelentz G. vd. Chinesische Grammatik mit Ausschluss der niedereren Stiles und der heutigen Umgangssprache. — Leipzig, 1881; Семенов А. А. Парадигматический анализ компонентов копулятивного сложения в китайском языке. — М., 1976.

⁶ Див., наприклад: Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения. — М., 1979; Ткаченко О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. — К., 1979; Ахатов Г. Х. Знач. праця; Вайс Д. Знач. праця; Pacsai I. A lengyel nyelv szerepe egy szláv komparatívó vizsgálatban // Polono-Hungarica, 1995. — L. 98–104.

⁷ Потебня А. А. Знач. праця. — С. 415.

властивим слов'янським мовам у давнину, видно з небагатьох, але давніх зразків складання слів за способом, який індійські граматисти називали *двандва*: *братъсестра*, дв., чол. р.; *братъсестрома*, *мжжеженъми*»⁸. І далі: «Хоча ці слова означають не більше, ніж “брат і сестра”, як пара, “чоловік і дружина”, тобто не виходять за обсяг, визначений їхнім складенням, але все-таки вони узагальнюють частини, що до них увіходять (як нескладне *geschwister*), розглядаючи їх як одне ціле»⁹.

У китайській мові сполучення «молодший брат та молодша сестра» за своїми семантичними ознаками є еквівалентом *братъсестра*. Китайське словосполучення відрізняється від російського лише тим, що воно означає вік людей. За значенням своїх компонентів і за своєю структурою воно ближче до давньої російської структури, ніж німецьке *Geschwister*. Німецькі слова доводять, що в європейських мовах це поняття позначається іншими мовними елементами.

О. О. Потебня так тлумачить семантичну функцію сполучення *род-племя*, що використовувалося в історичних піснях XVII ст.: «*Род-племя* — узагалі родичі: и весь род-племя отрекалися, Чулк. (Бул., Ист. гр. § 240, пр. 11), причому присудок у множ. міг би стояти при кожному із складених слів як при збірному. Це сполучення не важко розрізняваних синонімів, як *ратъ-сила* (як у Бул., 1 с.), а слів різних за значенням, бо *род* — ближчі, *племя* — дальші родичі: Которого ты рода, коего племени? (Кир., 1, 91)»¹⁰.

Те саме стосується копулятивного сполучення *честь-слава*, еквіваленти якого спостерігаються в мові хінді: *ādar-sammān* (ХРС, 123) «пошана, шана, повага» < *ādar* (там же) «шана, шанування»; *sammān* (там же) «шана, честь»; *ādar-satkār* (там же) «шана, повага, гостинність»; *ān-mān* (там же, 127) «шана, пошана» < *ān* (там же) «честь, гідність; репутація, повага, шана» + *mān* (там же, 888) «шана, пошана, честь, гідність»; *mān-sammān* (там же, 889) «шана, честь, пошана»; *mān + pratiṣṭhā* (там же) «шаноба, честь і слава; репутація» < *mān+pratiṣṭhā* (там же, 738) «1) слава, популярність, репутація, престиж; 2) шана; 3) авторитет»; *mān + marjādā* (там же, 889) «шана й повага, авторитет, престиж, гідність, честь» < *mān + marjādā* (там же, 877) «пошана, шана; слава; популярність».

На увагу заслуговує також сполучення *жив-здоров* у ролі етикетної формули російської народної мови, яке також аналізується в праці О. О. Потебні¹¹. *Жив-здоров* дуже часто вживається у творах сучасних письменників, наприклад у романі М. Шолохова «Тихий Дон»: «Наталья с внуками как? Живы-здоровы?», «Здравствуй, сват! Живой-здоровый?», «Супруга ваша живая-здоровая?», «Натальюшка жива-здоровая?», «Детушки живы-здоровы?», «Бог даст, живых-здоровых увидим», «Живой-здоровый он?», у романі П. Мельникова-Печерського «На горах»: «Нет ли каких новостей? Все ли живы-здоровы?», «Все, слава Богу, живы-здоровы, Отвечает Ермило Матвейч». Ті самі парні слова використовують П. Бажов та В. Шукшин: «Жив-здоров, скоро домой»; «Слава Богу, живы-здоровы».

Живий-здоровий у мові хінді має відповідника *джитā-джагтā* (ХРС, 439) «живий і здоровий, щасливий»; < *джитā* (там же, 438) «живий, живий-здоровий» < *джина* (там же) «жити, існувати» і *джагтā* (там же, 428) «живий-здоро-

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же. — С. 416.

¹¹ Там же. — С. 417.

вий» < *джагна* (там же) 1) «прокидатися, просипатися»; 2) «опритомніти, прийти до пам'яті (після втрати свідомості); не спати, пильнувати» і є структурою, паралельною російському словоскладанню.

Складне слово *подобру-поздорову* за семантичними ознаками також належить до семантичного поля, пов'язаного з поняттями «здоров'я», «цілість», «благополуччя».

Парне слово у мові хінді *бхала-чангā* (ХРС, 844) «цілий і неушкоджений», побудоване з компонентів *бхала* (там же) «хороший, відмінний; добро» і *чангā* (там же, 363) «здоровий, який подобається», відповідає сполученню *подобру-поздорову*.

Еквіваленти сполуки *живий-здоровий* виявляються також в ерзя-мордовській мові, пор. *шумбра-таза*, *шумбра-паро*, *шумбрасо-парсте* «живий-здоровий»: *Цёрам шумбрасо-парсте велявсть кудов* (ЕРС, 768) «син живий-здоровий повернувся додому».

У тюркських мовах використовується чимало словосполучень, еквівалентних російським складеним утворенням типу *жив-здоров* і *подобру-поздорову*, про що свідчать структури з тим самим значенням, складені із синонімів: тат. *исен-сау* «живий-здоровий» (ТаРС, 178) < *исен* (там же) «живий-здоровий» + *сау* (там же, 471) «живий-здоровий», казах. *сау-саламет* «т. с.», кирг. *соо-саламет*, уйг. *сог-саломат*, казах. *аман сау* «т. с.»; башк. *аман-һау* «т. с.».

О. О. Потебня приділяв особливу увагу парним словам узагальнювального типу, що відбивають специфічний етап означення понять «вищого порядку». При тлумаченні пари *отец-мать* він вказує на семантичну функцію даної структури: «Зразок *отец-мать* (= батьки). Частини різні за значенням, але не протилежні і не усувають одне одного в думці»¹².

Функція узагальнення властива й китайським сполученням цього типу: *fū-mǔ* «батьки» < *fū* «батько» + *mǔ* «мати», *ér-nǚ* «діти» < *ér* «син» + *nǚ* «дочка», > *zǐ-sūn* «нащадки» < *zǐ* «син» + *sūn* «онука».

У китайській мові поняття, пов'язані з семантичним полем «родичі», позначаються за допомогою метафоричного значення лексичних одиниць, що означають частини людського тіла: *gǔ-xiǔ* (ОШ, 352–354) «діти» < *gǔ* «кістка» + *xiǔ* «кров»; *gǔ- ròu* (там же) «кровне споріднення, рідні» < *gǔ* «кістка» + *ròu* «м'ясо, плоть». У мові хінді сполучення *khūn-māns* (ХРС, 315) «близькі родичі» < *khūn* «кров» + *māns* «м'ясо, плоть» також відбиває даний прийом деривації. Угорське *testvér* «брат або сестра» < *test* «плоть» + *vér* «кров» побудоване також із компонентів, використовуваних і в китайських, і в гінді-структурах, лише порядок складових елементів являє собою інверсію.

У мовах волзьких і пермських фіно-угрів спостерігається подібний тип структур, де один із компонентів є запозиченим, а другий становить його переклад власною мовою, про що свідчать, зокрема, мордовські *шумбра-таза* < морд. *шумбра* «здоровий» + тат. *таза* «здоровий»; удм. *пудо-живот* < удм. *пудо* «тварина» + *живот* < рос. «животное»; комі *гуяма* < комі *гу* «яма» + рос. *яма*, *гуямаес*; *рожабан* < рос. *рожа* + комі *бан* «обличчя».

У романі С. Залигіна «Комісія» використовується така сама структура: «У меня друзей-кунаков поболее, как у тебя!». Тут до російського *друг* додається слово *кунак* тюркського походження. Це слово належить до діалектизмів і використовується в мові сибіряків-«чалдонів». М. Фасмер трактує це слово так:

¹² Там же. — С. 415.

кунак «друг», кавк., також у О. Пушкіна, Л. Толстого та ін.; тур., кипч., чагат., казах. копак «гість», тат. kupaк (Фасм., II, 417).

Сполучення *ценки-кутенки*, використане С. Залигіним, також побудоване з абсолютних синонімів: «Как *ценки-кутенки* вислоухие!». У цій структурі *кутенок* як елемент діалектної лексики сполучається з елементом літературної мови і виконує функцію перекладу.

Типологічні ознаки парних слів безпосередньо пов'язані з їх ареальними ознаками. Концепція О. О. Потебні простежується і в дослідженні О. Б. Ткаченка¹³, який знайшов у сполученні *жил-был*, типовому зачині російських народних казок, сліди фіно-угорського субстрату. Висновки О. Б. Ткаченка були прийняті Д. Вайсом¹⁴, який вважає доречним аналіз цього питання в праці О. Б. Ткаченка. Концепція дослідження О. Б. Ткаченка перегукується з теорією Н. С. Трубецького¹⁵ про існування «російської культурної зони». Структури-еквіваленти, знайдені при компаративному дослідженні історичної фразеології, підтверджують сполучуваність в аспекті типології, оскільки вони мають спільні семантичні і морфологічні можливості.

Отже, розглянуті вище питання, пов'язані з дослідженням певної мікросистеми російської народно-розмовної й фольклорної мови, доводять актуальність філологічної спадщини О. О. Потебні для сучасного мовознавства. У його праці «Из записок по русской грамматике» (М., 1958.— Т. 3) розглядаються проблеми славістики, яким приділяється особлива увага з кінця минулого століття. Судження О. О. Потебні щодо своєрідності мов розглядаються в працях мовознавців кінця XX — початку XXI ст., у яких ідеться про відображення національної ментальності в категоріях мови, а це, у свою чергу, є основною проблематикою нової наукової галузі — лінгвокультурології, що займається дослідженням зв'язків між мовою і культурою.

З огляду на це, при вивченні складного кола питань, пов'язаних з російською народною мовою, особливого значення набувають основоположні погляди О. О. Потебні, який вивчав мовні елементи, типові для російської народної мови та фольклору. Ігнорування цієї проблематики пояснюється тим, що до праць О. О. Потебні радянське мовознавство 60–70-их років XX ст. зверталось рідко. Проблематика категорій національної мови, що відбивають риси національної ментальності, у цей період відійшла на другий план.

Спільні семантичні властивості розглядуваних російських, фіно-угорських, китайських та новоіндійських словотвірних структур стали орієнтиром у визначенні напряму ареальних досліджень, для яких важливим, як зазначалося вище, був погляд О. О. Потебні на цю проблему.

Особливе значення має при цьому концепція О. О. Потебні щодо розкриття причинового зв'язку між явищами мови. У цьому випадку ідеться про використання спільного специфічного типу деривації, типового для аглютинативних та ізолятивних мов Євразії. Питання розвитку мови у працях О. О. Потебні є кардинальними з погляду семантичного аналізу парних слів і підтверджуються аналізом семантичних ланцюжків структур-еквівалентів, виявлених у нашому дослідженні.

¹³ Ткаченко О. Б. Знач. праця.

¹⁴ Вайс Д. Знач. праця.

¹⁵ Трубецкой Н. С. Верх и низы русской культуры // Вестн. Моск. ун-та.— М., 1991— № 1.— С. 87–88.

Висновки О. О. Потебні про спільні типологічні ознаки російських і азійських структур знаходять своє підтвердження в обґрунтованих висновках М. С. Трубецького щодо тісних контактів «російської культурної зони» зі Сходом. Порухнені проблеми мають і певний соціолінгвістичний аспект, оскільки М. С. Трубецької твердить про значні відмінності між культурними традиціями і мовними нормами «верхів» і «низів» російського суспільства. Східні елементи «російської культурної зони» збереглися як у народних культурних традиціях, так і в категоріях народної мови. Для нашого дослідження надзвичайно важливими виявилися спільні моменти поглядів О. О. Потебні та М. С. Трубецького щодо висвітлення причинових зв'язків використання східних мовних елементів, у даному випадку — різних видів парних слів у російській народній мові.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Афан. — *Афанасьев А. Н. Народные русские сказки* : В 3 т.— М., 1957.
Д. — *Даль В. И. Пословицы русского народа* : В 2 т.— М., 1989.
Кир. — *Сборник народных песен П. В. Киреевского.*— Ленинград, 1983.
ОШ — *Ошанин И. М. Китайско-русский словарь.*— М., 1952.
РНС — *Русские народные сказители.*— М., 1989.
РВС — *Русские волшебные сказки.*— Новосибирск, 1981.
РФ — *Фелицына В. П., Мокиенко В. М. Русские фразеологизмы.*— М., 1990.
ТаРС — *Татарско-русский словарь.* — М., 1966.
Фасм. — *Фасмер М. Этимологический словарь русского языка* : В 4 т.— М., 1964–1973.
ХРС — *Хинди-русский словарь.*— М., 1953.
ЭРС — *Эрзянско-русский словарь.*— М., 1993.

(Нірєдъгаза, Угорщина)

I. PACSAI

THE EQUIVALENTS OF PAIRED WORDS IN EASTERN EURASIAN LANGUAGES

The article deals with the different types of paired words which are characteristic for the Russian popular speech as well as for non-Slavic languages of Eastern Eurasian zone (in particular Finno-Ugric, Turkey, Newindian (Hindi) ones and the Chinese). The Russian paired words can at least sometimes be semantic borrowings from latter ones.

Keywords: the Russian language, popular speech, paired words, semantic borrowings, Eastern Eurasian zone.

**УКРАЇНСЬКО-АНГЛІЙСЬКИЙ СЛОВНИК / Уклад. Є. І. Гороть,
С. В. Бєлова, Л. К. Малімон**

Вінниця : Нова Книга, 2009.— 1040 с.

Ми, звичайно, не уявляємо собі, наскільки кожен із нас відповідальний за те, якою буде мова майбутнього, хай у безконечно малій дозі.

Ю. Шевельов

Видавництво «Нова книга» у Вінниці опублікувало «Українсько-англійський словник», що містить понад 200 тис. слів і словосполучень сучасної української мови та їхні англійськомовні відповідники. Саме на цьому словникові зупинимось детальніше, бо його позитивні та негативні характеристики відображають загалом стан справ у нашому словникарстві, в ужитковому лінгвокраїнознавстві та в напій філологічній ментальності.

Щоб належно оцінити рецензований словник, слід стисло схарактеризувати головні здобутки в цій галузі нашого словникарства.

Через те, що навіть у себе на Батьківщині українська мова часто перебувала на маргінесі суспільних інтересів, українське словникарство, тлумачне і перекладне, розвивалося досить повільно. А потреба в словниках, зокрема перекладних, — дуже велика. Коли йдеться про українсько-англійські словники, то вони були необхідні і для наших емігрантів до англійськомовного світу (масова еміграція з Галичини була започаткована 1891 р.), і для перекладачів українського художнього слова англійською мовою.

Великою подією для всього слов'янського світу стала публікація «Малорусько-німецького словника» Є. Желехівського та С. Недільського в 1882–1886 рр. Цей три томний словник уміщав, крім загальної лексики, також діалектні слова та деякою мірою мав лінгвокультурологічний характер. Укладачі одержували лексичну інформацію від

кореспондентів по всій Україні. Словник був корисним не лише для німців. Його широко використовували також перший британський україніст В.-Р. Морфілл, вивчаючи українську мову та літературу. Словник перевидав фотоскопічним способом проф. О. Горбач 1982 р. у Мюнхені, і ним широко користуються філологи наших днів.

Перший українсько-англійський, досить примітивний, словничок видав у Канаді в 20-х роках ХХ ст. Я. Кретт. Вимова англійських слів подавалася в ньому не за транскрипцією, а просто українськими літерами.

1955 рік ознаменувався значним досягненням українського словникарства. У Саскатуні опубліковано солідний «Українсько-англійський словник» на 95 тис. слів та 35 тис. ідіом, де вміщено чимало діалектизмів, українських етнореалій, історизмів, прислів'їв, приказок. Укладачі — К. Г. Андрусишин та Я. Кретт — не просто уклали словник, а намагалися розвинути теорію двомовного словникарства. Правда, не можна сказати, що в реєстрі словника не допущено хиб: у ньому більше акцентуються західноукраїнські діалектизми, деякі слова пояснено неправильно, напр.: *опришки* — *bandits*. Цей словник перевидували в 1957, 1981 та 1985 роках, але жодних змін чи додатків до нього, на жаль, не вносили.

Після Другої світової війни в Україні декілька разів видавали українсько-англійські словники з ініціативи справжніх подвижників цієї справи — М. Л. Подвезька та Ю. О. Жлук-

тенка. Найвагоміший з них — «Українсько-англійський словник» М. Л. Подвезька (1957 р., бл. 60 тис. слів).

За часів незалежності України виникла потреба в солідніших українсько-англійських словниках. З них найдобріший — одитомний «Великий українсько-англійський словник» укладачів Є. Ф. Попова та М. І. Балли (К., 2001; 2003 рр.), що містить понад 150 тис. слів та словосполучень.

До нового рецензованого словника 2009 р. включено загальнозвичайну лексику, науково-технічні, економічні, юридичні терміни, чимало фразеологічних висловів. У додатках подано англійські неправильні дієслова (поряд — їхні українські відповідники), список географічних назв з акцентом на українські; вміщено також перелік графств Англії та штатів США. Подано одиниці виміру Великої Британії та США, шкалу переведення градусів Цельсія в градуси Фаренгейта і навпаки.

Дуже позитивним є те, що в більшості випадків звучання українських фонем відтворено по можливості якнайточніше англійськими графемами. Однак є прикрі непоодинокості: *вареники* — *vareniki* (с. 112) замість *varenyky*; *голубці* — *goloubtsy* (с. 222) замість *holoubtsi*. Відчувається віками мупт-рваний синдром («молодшого брата»).

Укладачі словника — проф. Є. І. Гороть, доц. С. В. Белова та доц. Л. К. Малімон. Серед редакторів — Дон Пуффалт, якому автори складають подяку в передмові, але про його науковий статус ніякої інформації немає.

До багатьох українських реєстрових слів подано не лише англійські відповідники, а й (звичайно в розгорнутій примітці) зазначено семантичні та стилістичні відмінності між ними з перекладознавчого погляду. Усі українські слова подано з наголосами, що також дуже вагомо, оскільки в нашій мові наголос вельми рухомий і часто семантично навантажений. До речі, у розвідці «Каменярі. Український текст і польський переклад. Де-що про штку перекладання» І. Франко зазначав, що українська мова має більш різно-рідні наголоси, ніж грецька, бо в нас наголос трапляється навіть на п'ятому складі від кінця (напр.: *Тєстановичі*).

Дуже добре відтворено у словникові сполучуваність окремих лексем, що засвідчує тонке відчуття укладачами стилістичних нюансів, своєрідності сполучуваності слів у обох мовах.

Певною мірою насторожує ознайомлення зі списком лексикографічних джерел (с. 1033–1034). У ньому не знаходимо словників Є. Желехівського та С. Недільського, Я. Рудницького та З. Кузеля, К. Г. Андрушишина і Я. Кретта. На жаль, немає в спискові і фундаментальних скарбів українського

словникарства: одинадцятитомного «Словника української мови» (1970–1980), «Галицько-руських приповідок» І. Франка, опублікованих у 1901–1910 рр. та перевиданих у видавництві Львівського національного університету в 2006–2007 рр. (упорядник С. Пилипчук). Немає в списку збірки М. Номиса (Симонова) «Українські приказки, прислів'я і таке інше» 1864 р. (востаннє перевиданої в Києві 2004 р.), «Практичного словника синонімів української мови» С. Караванського (1993, 2000, 2008 рр.), словника-довідника «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» (2002 р., упорядники Т. В. Цимбалюк, О. І. Скопенко).

Гортаючи словник, не відчуваєш його, так би мовити, необхідного рівня українськості. По-перше, в ньому відсутні численні українські етнореалії. Ось деякі найдошкульніші пропуски: *ліжжик*, *кутя*, *верета*, *писанка*, *бойко*, *дуда*, *тайстра*, *лемко*, *кулеши*, *китайка*, *бесаги*, *вечорниці*, *гайвки*, *дідух*, *запаска*, *сердак*, *парастас* та ін. Відсутні також слова-поетизми — *отчий*, *трунок*, *прадавні*, *осоння*, *осанна*, *сизокрилий* та ін. Очевидно, жоден словник не може бути всеохопним, але є певний необхідний рівень.

Цілу низку реалій української історії зігноровано (*Хортиця*, *Великий Луг*, *Кривбас*, *Листопадовий зрив*) або пояснено неправильно. Так, на с. 898 читаємо: *стрілець 2. іст. strelets (musketeer in Russia in the 16th and 17th centuries)*. А де ж наші *січові стрільці*, які давно вже мають свій англійський відповідник *Sich riflemen*?! Немає у словнику значення лексеми *соборність* у розумінні «єдність, соборність України» (с. 869).

Дивним є пояснення лексеми *кандидат* як певного наукового ступеня: 2. *Kandidat (first higher degree in the former USSR)*; ~ *наук Kandidat of Science* (с. 395). Невже укладачам не відомо, що науковий ступінь кандидата наук дотепер чинний в Україні?!

Щодо політико-історичних реалій, то ситуація тут дуже складна. Знаходимо у словнику аббревіатуру *КППС* із відповідним поясненням (с. 431), але немає в реєстрі словника аббревіатури *БЮТ*, терміна *Партія регіонів*. Був у нашій недавній історії *Майдан*, а ось словник переконує, що *Майдан* — це лише *square, place; базарний майдан — market place, а в Індії — maidan* (с. 845). Не зовсім точно пояснення і слова *пластун* — *військ. scout, spy* (с. 654).

Не враховано також, що окремі українські реалії мають уже зафіксовані, усталені традицією відповідники в англійській мові. Так, слово *причинна* передається як *the bewitched* (уперше цей вислів ужила Віра Річ), а не *hysterical/mad woman* (с. 748).

В українській частині словника, на жаль, зустрічаються русизми: немає в українській

пареміографії вислову *ранок вечора мудріший* (с. 785).

Серед реалій сучасного життя в реєстрі словника відсутнє розмовне слово надзвичайно широкого узусу — *мобілка*, хоч є інші слововформи: *мобільний mobile*; ~ *зв'язок mobile communication* (с. 488).

На жаль, у реєстр словника не включено таких важливих термінів, як *перекладознавство* (Translation/Interpreting Studies), *словникарство*, *дискурс* (цей термін увійшов у філологічні тексти ще в 50-х рр. XX ст., а наша лінгвістика запозичила його у 80–90-х роках минулого століття).

Варто зазначити, що дуже слабо представлено й релігійні терміни. Немає, наприклад, поняття *Успіння Богородиці*. Не включено одиниць сільського календаря: *Пилипівка*, *Петрівка*, *Спас*. З одного боку, ці позначення не надто часто вживаються тепер, переходячи поступово до розряду архаїзмів, але ж читати українську художню літературу (наприклад, твори М. Коцюбинського) не можна без розуміння цих слів.

У словнику відсутня лексема *галичанин*, є лише *галицький* з перекладом *Galician*, але для англomовного світу лексеми *Galicia*, *Galician* стосуються Галісії — провінції на північному заході Іспанії. Отже, доречніше вжити (незграбну, щоправда) фразу *of Halychyna*, а ось *галичанина* позначати як *Halychyna man/boy*, *галичанку* — *Halychyna woman/girl*.

Ураховуючи своєрідності українського дієвідмінювання, доречно було б поряд із неозначеною формою дієслів подавати і їхні особові закінчення, як, наприклад, у словнику Андрусичина-Кретта: *їсти* (їм, їси́, їсть, їмо́, їсте́, їдять) *vt to eat, sup, have a meal*.

Словникарі могли б почерпнути чимало з перекладної художньої та історичної українки, з тижневика «The Ukrainian Weekly», присвяченого майже виключно українським подіям. Авторами статей у цьому тижневику є люди в основному хоч і українського походження, але виховані вже на англійській культурі і в англomовній дійсності.

Поліграфічна якість словника — висока. Щоправда, не варто, на наш погляд, розма-

льовувати все синьо-жовтими барвами. Ці кольори повинні бути священними — барвами нашого прапора.

Наклад словника — 4 тис. примірників. Це, очевидно, дуже скромна цифра, але така вже наша видавнича дійсність.

Сумно, що таке солідне видавництво, як «Нова книга», яке дуже багато зробило для розвитку та популяризації української германістики, романістики та перекладознавства, вирішило друкувати словник без будь-яких кваліфікованих рецензій спеціалістів. В Україні — чимало фахівців англійської мови, але для справді якісного укладання словника цього недостатньо. Треба бути фаховим лексикографом. Укладання словника — це самовіддана, жертвна праця й велика відповідальність, бо ж треба засобами цільової мови відтворити семантичне та образне багатство рідної, її науковий рівень. Треба мислити категоріями української та англійської мов, до глибин знати культуру українського та англomовного світів. Цього не можуть зробити на належному рівні фахівці, які живуть поза англomовним світом. Цього не можуть зробити фахівці з української діаспори, бо вони не живуть в англomовному оточенні. Для справді якісного словника ідеальною була б творча співпраця філологів українського та англomовного світів. У 90-ті роки минулого століття такий задум виношував україніст Великобританії Віктор Свобода (справжнє ім'я та прізвище — Віталій Тканов). На жаль, передчасна смерть 1992 р. обірвала ці благородні задуми.

На словники, як і на перекладні видання, повинні з'являтися критичні огляди — не солодко-захопливі, коли автор, здається, ознайомився лише з обкладинкою видання. Українським філологам слід докласти серйозних зусиль, щоб наше словникарство розвивалося на солідному теоретичному підґрунті, щоб критична думка була в нас дієвою, творчою, сповненою конструктивності.

Р. ЗОРИВЧАК
(Львів)